

Шынын

ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 41 (16499)

2002 чылдың
АПРЕЛЬ 9,
вторник

Ат салган
шагы 18.30

Садар өртээ
3 рубль.

СЕЛЕКТОР ХУРАЛ

Апрель 5-те Россияның күрүнениң техниктиг хайгаарал албанының селектор хуралы болган.

Анаа Россияның Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө департаментинин даргазы Галина Николаевна Горелова болгаш ИХЯ, Өөредилге, Кадык камгалал яамыларының төлээлери киришкен. Кол айтырылганы: Россия Федерациязының девискээринде тояп чоруур, хайгаарал чок уругларны чыырынын, оларны

уруглар албан черлеринге тургузарынын, уругларның социал камгалалына хамаарыштыр чаа хемчеглер хүлээп алырынын, оларны янзы-бүрү өөредилге черлеринче хаара тударынын база саң-хөө, акшаландырышыкын дугайында болган.

Борис ОНДАР.

Сөөлгү шакта

◆ РФ-тиң Президентизи В. Путин албан чоруу кылып, Германияда чеде берген. Президентини улуг албан-дужаалдыг элээн каш кижилер үдеп чоруур.

◆ РФ-тиң Президентизи В.В. Путин делегейиниң космос станциязынга 4, 5 ай дургузунда эресмаадырлыг ажылдааны дээш космонавтылар Юрий Гидзенкону болгаш Сергей Крикалеви чурт-тун орденнери-биле шаңнаар дугайында Чарлыкка ат салган.

◆ РФ-тиң Президентизи субъектилерниң губернаторларын албан-дужаалдарындан хостап болур дээрзин РФ-тиң Конституция суду дыңнаткан. Президентиниң шийтиринге суд езугаар хомудал кирир эрге чок деп, ол-ла суд дыңнаткан.

◆ Эрткен дыштаныр хүнде Ингушетияга президент сонгулдалары эрткен. Мурнундагы президент Руслан Аушев эрткен

чылын албан-дужаалындан боду дүшкен. Бо сонгулдаларга 8 кордакчы даңзыга кирген, чидиг демисел оларның аразынга болган. Долу болгаш тодаргай түннел ам-даа үнмээн.

◆ Итали эртемден Сибирино Антимори кижини тургузар идеяны бүгү делегейде хоруп, анаа удурланып турда-ла, Мурнуу Африка Республикада бир лабораторияга ону уламчылаан. Оон түннелинде малды тарып боозадыры ышкаш, чаа арга-биле бир херээженни иштелдирген, оон бээр үш ай эрткен. Ынчаар тургускан кижини 30 хар чедерге, алыр арга чок кырый бээрин эртемденнер айтып турар.

◆ Эрткен дыштаныр хүнде Россияның геологтары боттарының профессионал байырлаптын демдеглээн.

(АГЕНТИЕЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

Часка белеткел

Бо чылдың часкы кову ажылынга ажылгаары-биле ажыл-агыйларда бар 4179 тонна тараа культураларының үрезининин 2218 тонназы шынар талазы-биле хыналда эртпээн. Оон иштинде Сүт-Хөлде 533 тонна, Каа-Хем кожууннун ажыл-агыйларында – 398 тонна, Бай-Тайга болгаш Барыин-Хемчик кожууннарда – 20-ден 80 тонна чедир тараа үрезинин аштап-арыглаары берге – бок-биле холушкан, ол ышкаш Барыин-Хемчик кожууннун ажыл-агыйларында 17 тонна үрезин өл-шык талазы-биле чогуур деңгелде эвес.

...

2001 чылдың сөөлгү даңзылаашкынын езугаар алырга, республиканың ажыл-агыйларында 801 чүк машиналары бар, оон 407-зи ажылдап турар. База ол ышкаш 1005 тракторнун 530-и бүдүн азы 63 хуузу белеткеттинген. Үрезин чажар 360 машинаның 186-и азы 51 хуузу белеткеттинген, 296 трактор андазынын 151-и, 92 культиваторнун 41-и белен байдалда.

Үрезин чажар машиналарнын санын барымдаалап алыр болза, бир сеялкага 224 гектар шөл онаажып турар. А чаштырылганың хуусаазы 25 хонук. Ынчангаш ажыл-агыйлар удуртукчулары тарылга сезонун үезинде доозуп четтигери-биле машина-техника септелгезин шапкынчыдары чугула.

Бистиң корр.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ!

Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д. Ооржактын Чарлыктарын езугаар республиканың улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының мурнакчыларын шаңнаан.

Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле

ТР-ниң саң сайыдының бирги оралакчызы **Татьяна Михайловна ГРИГОРЬЕВАНЫ** шаңнаан.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы»

Хүндүлүг атты

«Тыва даг-дүгү тудуг» ААН-ниң чингине директору **Владимир Иванович МИТЮКОВКА;**

Үндүрүг полициязының майору, РФ-тиң ФУПА-ның Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң кол специализи **Надежда Александровна АЗАРОВАГА;**

Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» Хүндүлүг атты

Кызылда педагогика колледжинде музыка башкызы, хомусчулар ансамблиниң удуртукчузу **Ирбан-оол Доржуевич ТУЛУШКЕ;**

Улуг-Хем кожуунда Торгалыг

ортумак школазының директору **Май-оол Садарович ЧУДАН-ООЛГА** тывыскаан.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле

ТР-ниң Президент Административиязының хей-ниити-биле харылзаалар болгаш организастыг ажыл талазы-биле эргелелиниң организастыг килдизиниң начальниги **Лариса Борисовна ОНДАРНЫ;**

Үндүрүг полициязының подполковниги, РФ-тиң ФУПА-ның ТР талазы-биле эргелелиниң оперативтиг килдизиниң начальниги **Орлан Александрович ЛАМАЛДАЙНЫ;**

Үндүрүг полициязының майору, РФ-тиң ФУПА-ның талазы-биле организастыг инспектор бөлүүнүн начальниги **Павел Евгеньевич МАНАННИКОВТУ** шаңнаан.

БИР КЕЖИГҮН НЕМЕШКЕН

Хоочун журналист, чогаалчы Чооду Кара-Күскени Россия Федерациязының Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнгө хүлээп алган. Оон-биле кады Тывада ам РФ-тиң Чогаалчылар эвилелиниң 22 кежигүну бар. Чооду Күнзековичиге байыр чедирип, чогаадкчы чедишкени күзеп каалыңар.

Бистиң корр.

ДЫҢНАДЫГ

2002 чылдың июнь 2-де болур кылдыр чарлаттынган Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының кандидаттарына сонгулда мурнунун кампаниязының үезинде «Шын» солуннун редакциязы телебирлиг болгаш телебир чок үндезинге парлалга шөлүн бээр.

Телебирлиг үндезинге өртээ 1 дөрбелчин см. — 15 рубль.

АЖЫЛЫН ҮНЭЛЭЭН

ТР-ниң ИХЯ-зының хуралдаар залына Чечен Республикага конститушчу хүлээлгезин күүседип тургаш база республиканың иштинге корум-чурум камгалалының талазы-биле шылгараан ажылдакчыларны РФ-тиң Президентизи В.В.Путиниң Чарлыгы езугаар шаңнаан. Эрес-дидим шагда ажылдакчыларынга шаңналдарны ТР-ниң ИХЯ-зының сайыды С.С.-Б. Монгуш тывыскаан.

«Эрес-дидим чорук дээш» медальдарны ТР-ниң ИХЯ-зының организастыг кем-херек үүлгедиглеринге удур демисел чорудар эргелелиниң ажылдакчызы, милицияның улуг лейтенантызы Павел Валерьевич Аликинге, милицияның лейтенантызы Виталий Леонидович Гончаренкога, куравырда милицияның подполковниги Леонид Паньчевке тывыскаан.

Ол ышкаш «Хей-ниитиниң корум-чурум камгалалына тергин болганы дээш» медаль-биле милицияның капитаны Андрей Кужугетти шаңнаан. Чечен Республикага албан-хүлээлгезин күүсеткеш, амыр-менди чанып келзе-даа, чер-чуртунга кем-херек үүлгедикчилериниң холундан амы-тынындан чарылган

милицияның улуг лейтенантызы Евгений Сергеевич Минтаевтиң адынга келген «Шылгараңгай ажылы дээш» медалды оон өөнүн иштинге тывыскаан.

ТР-ниң ИХЯ-зының сайыды С.С.-Б. Монгуштуң адынга бо чылдың февраль 8-тен эгелеп Чечен Республиканың девискээринге террористерге удур демисел чорудуп турар ТР-ниң ИХЯ-зының дүрген даалга күүседип тускай отрядының дайынчыларының боттарының мурнунда салдырган дайынчы даалгаларны бедик деңгелге күүседип турарын үнелеп, РФ-тиң ИХЯ-зының сайыдының бирги оралакчызы милицияның генерал-майору А.Н.Сысоев өөрүп четтиришкенин чагаазын чоруткан.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың девискээринге девискээр сонгулда комиссияларын тургузарының даңзызының, аттар тывысканының дугайында ТР-НИҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2002 чылдың апрель 5 № 107 / 475 Кызыл хоорай

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатаның сонгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 17 чүүлүнүн «с» пунктузунга, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатаның депутаттарының сонгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 17 чүүлүнүн «с» пунктузунга, «Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 19 чүүлүнүн 2 пунктузунун 10 адакы пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 2002 чылдың июнь 2-де Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатаның, Хоойлужудулга палатаның депутаттарының сонгулдаларын эрттирери-биле Тыва Республиканың девискээринге

дараазында 19 девискээр сонгулда комиссияларын тургузар болгаш аттарны тыпсыр:

- Ак-Довурак хоорайның девискээр сонгулда комиссиязы;
- Бай-Тайга кожууннун девискээр сонгулда комиссиязы;
- Барыин-Хемчик кожууннун девискээр сонгулда комиссиязы;
- Чөөн-Хемчик кожууннун девискээр сонгулда комиссиязы;
- Каа-Хем кожууннун девискээр сонгулда комиссиязы;
- Кызыл хоорайның девискээр сонгулда комиссиязы;
- Кызыл кожууннун девискээр сонгулда комиссиязы;
- Мөңгүн-Тайга кожууннун девискээр сонгулда комиссиязы;
- Өвүр кожууннун девискээр сонгулда комиссиязы;
- Бии-Хем кожууннун девискээр сонгулда комиссиязы;

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.

- кээр сонгулда комиссиязы;
- Сүт-Хөл кожууннун девискээр сонгулда комиссиязы;
- Танды кожууннун девискээр сонгулда комиссиязы;
- Тере-Хөл кожууннун девискээр сонгулда комиссиязы;
- Тес-Хем кожууннун девискээр сонгулда комиссиязы;
- Тожу кожууннун девискээр сонгулда комиссиязы;
- Улуг-Хем кожууннун девискээр сонгулда комиссиязы;
- Чаа-Хөл кожууннун девискээр сонгулда комиссиязы;
- Чеди-Хөл кожууннун девискээр сонгулда комиссиязы;
- Эрзин кожууннун девискээр сонгулда комиссиязы.

2. Бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарда парлаар.

Дүжүлгеге саадал езулалының бүдүүзүндө

УДУР ТУРЖУУШКУН ЭВЕС, А СЫРЫЙ КАТТЫЖЫЛГА ХЕРЕК

2002 чылдың март 17-де сонгулдаларга бүзүрелдиг тиилелгени чедип алган Ш.Д. Ооржактын ТР-ниң Чазак Даргазының албан-дужаалына саадап олурарының езулалының бүдүүзүндө Тываның күруниверситединиң ректору, республиканың Дээди Хуралының депутаты Николай Григорьевич Дубровский-биле бистиң корреспондентивис ужурашкыш, эрткен сонгулдалар болгаш болур деп турар езулал дугайында бодунуң бодалдарын номчукчуларга чугаалап бээрин дилээ.

— Март 17-де эрткен сонгулдаларга Шериг-оол Дизи-жиковичиниң бүзүрелтирген кижизи болганымда, чер-черлерден келир ужурулг бүгү-ле байыр чедиришкенин олар ол алган-даа болза, ооң тиилелгези-биле аңаа база катап байыр чедирип олур мен. Сонгукчу кижиге болганымда, бодунуң күзээшкенин мениң чугаалап бодай-дыр мен. Сонгулда мурнунуң кампаниязының үезинде республикага дээди албан-дужаалга кандидат кижиниң, Президентиниң адресинге чурттакчы чондан хөй-хөй чагыглар кирген. Чагыглар янзы-бүрү болза-даа, олар дегерези боттарының ужурутказының талазы-биле эң-не чугула болуп турар. Удавас оон удуртуп эгелээри Чазактын ажылының уг-шии хамыктын мурнунда база оон хамааржыр чүве болганда, бүгү-ле чагыгларның күсөттинген турарын тиилекчиге күзээр-дир мен. Ынчангаш республиканың Президентизиниң албан-дужаалына Ш.Д. Ооржактын ажыл-чорудулгазын кончуг эки билир кижиге болгаштын, ол күзээшкенин күсөттинген турар дээрзинге бүзүрээр мен.

Сонгулдаларның ийиги чалгыы – республиканың Улуг Хуралының ийи палатазының депутаттарының, хөй-хөй муниципалитет тургузулгаларның күсөкчи эрге-чагырга даргаларының сонгулдалары кел чыдар дээрзин бедик идепкейлиин көргүскен бистиң сонгукчуларымыска чугаалап каары артык эвес деп бодай-дыр мен. Мээни-биле алырга, кол-ла чүве – чоннуң төлээлериниң мандаттарын эң-не төлептиг кандидаттар: хууда эрге-ажыын хараар кижилер эвес, а экономиканы сайзырадырынга болгаш чурттакчы чоннуң чаагай чоруун көдүреринге бирги ужуру-дузалыг тодаргай

сорулгаларны шийтпирлээринче угланган үзел-бодалдыг кижилер алган турары тоң чугула. Республикага экономиктиг чангыс аай болгаш социал политиканы чедишкенин чорудар дизе, күсөкчи эрге-чагырганың сумудан Чазакка чедир бүгү деңгелдериниң сырый каттыжышкыны херек. Чүгле ындыг таварылгада көдээ ажыл-агый, үлетпур, социал адыр хөгжүп болур. Чазактын шийтпирин сагышты-биле күсөтпес муниципалитет тургузуунуң даргазын албан-дужаалындан республиканың күсөкчи эрге-чагырга баштыгы дүжүрүп шыдавас деп чүве – чымчадыр чугаалаарга, база чиктиг чүведир ийин.

Эрге-чагырганың республика органы дээди деңгелде күженишкенин сырый каттыжышкыны база эргежок чугула. Чамдыкта харында дедир апаары хомуданчыг. Депутаттарның хөй кезин боттарының сонгукчуларының эрге-ажыктарын эвес, а чамдык бөлүгө лежишкенин эрге-ажыктарын, боттарының хууда сорулгаларын бодаар чорукту республиканың Дээди Хуралына ийи чыл дургузунда ажылдап келгенде үезинде доктаамал эскерип келдим. Чеже-даа харааданчыг болза, хоойлужудулга органы херек кырында республиканың Президентизинге удур ажылдап келген дээрзин миннир апаар. Ам Улуг Хуралга кымның келиринден хөй-ле чүүлдер улуг чергези-биле хамааржыр апаар. Ооң кандыг болурундан республиканың улам ыңайгы хөгжүлдөзү хөй чергези-биле хамааржыр. Көдээ ажыл-агыйы болгаш экономиканың өске-даа адыр-

ларын хөгжүдеринге шаптыктап турар бүгү-ле механизмнерни чайлатпас болза, кижилерниң чаагай чоруунуң өзүлдөзи чедип алдынмас.

Кол-ла чүве – удур туржуушкуну чайладып тургаш, Тываның чурттакчы чонун дүвүредип турар эргежок чугула айтырыгларны шийтпирлээринче бүгү-ле күштү каттыштырары.

А ындыг арга-шине, күштер эвээш эвес, сонгулдалар мурнунуң кампаниязы ону бадыткаан. Сактып көрээлиңерден, эрге-чагырга дээш демиселге оппозиция кайы хире курлавырларны илеретчик. Кандидаттар кайы-хире идепкейлиг ажыл-чорудулганы көргүсчү! Оларның ол бүгү күженишкенин чүгле багай салдар чедиргени харааданчыг. А бир эвес ол бүгү күженишкенин тургузучу ажыл-чорудулгаже

болза, чүү болгудег-дир? Президентиниң удурланкчыларындан кым-даа ону ажылдап шыдавааны харааданчыг. Ынчангаш оларның талазындан сонгулдунуң бүгү кампаниязы Чазактын кылган бүгү чүүлдерин чүгле карартыры-биле өйлежип келчик. Бо таварылгада республикага ажыл-херектерниң байдалы дээш харысалганы эрге-чагырганың өске-даа адырлары база чүктээр ужурулг деп чүве, та чүге чүве, көңгүс уттундурган. Чижээ-лээрге, ол-ла Дээди Хурал. Чазактын баштынын шүгүмчүлөп турарлардан кым-даа, чүге чүве, мындыг айтырыг салбаан: көдээ ажыл-агыйының сандараанының дугайында парламент оппозициязының доктаамал чугаалаар чүвези болуп келген ол-ла көдээ ажыл-агыйда кризистиг болуушкуннарны чайладыр дээш Тываның бирги болгаш ийиги чыгыштарының дээди хоойлужудулга органы чүнү кылган ынчаш?

Демократияның чалгыына ам-даа алыспышаан, бистиң удурланкчывыс оппозиция кадык болур ужурулг дээр факт-барымдааны черле шынга эдип алыр хөй чоктар-дыр. АКШ-ка сөөлгү сонгулда кампаниязы база алгыш-кырыштыг эрткен болдур ийин. Ынчалзак Боштуң ында удурланкчылары боттарының аштырышкынын хүлээп көрүшпөөн, Ак бажының чаа чагыргазына доктар чедиреринче чүткүвейн турарлар. Кижиге-ле кайгаар, бисте-ле мындыг чүве-дир, чүл дизе чон шилилгени кылыпкан база шилилге хоойлу чурумун эзугаар хүлээп көрдүнгөн турда-ла, ооң соонда безин чамдык солуннар тиилелгени чедип алган кандидатка хамаарыштыр үй-балай чугааны уламчылавышаан. Сонгулда мурнунуң кампаниязының үезинде Шериг-оол Дизи-жикович-биле кады ажылдап тургаш, удурланкчыларының адресинге хамаарыштыр ооң талазындан чангыс-даа чөңгээлиг сөс дыннаваанымыс сонгукчуларга бүзүредип болур мен. А ооң оппонентилери дээрге хүндүлээчел болур чоруктуң бөдүүн норма-чижектерин безин сагывайн, бөгүн-даа ындыг соруун көргүзүп турары дыка-ла харааданчыг-дыр.

Бо таварылганы ажылдавышаан, боттарының хамаарышпас чоруун чарлап турар масса-лыг информацияның чамдык бистиң органарымыска хамаарылган чугаалап бодай-дыр мен. Ол солуннарның арын-нарынга ханныг кем-херек үлгүдешкенин дугайында, наркоманнар, оорлар, өлүрүкчүлөр, тоянчылар дугайында болгаш амыдыралдың өске-даа «кара» талаларының дугайында улуг хемчээлдиг материалдар колдаан болур. Ооң-биле чергелештир бистиң амыдыралымыска эки болуушкуннар дугайында чангыс-даа сөс биживээн азы бижизе-даа, кончуг кыры-биле бижээн болур-дур. Ындыг солуннарны номчуп оргаш, бистиң ниитилеливис түрөңги, тоянчы, ажыл чок, дерзи кижилерден тургустунган-дыр деп, кижиге бодап келир. Шынында ындыг эвес-ле болгай. Чарлаттынар хөй чок, ынчалзак Кызыл хоорай-

да бистиң университетивис бар дээрзин сагындырып каайн, ында муң-муң студентилер өөренип турар, чүс-чүс башкылар ажылдап турар. «Сарыг» парлалганын биске сыгап турары очерктериниң «маадырларын» артык солун, чараш намдарлыг кижилер бисте эңдерик. Университеттин амыдыралы шапкын болгаш омак-хөгүлүг. Чоокта чаа амгы үениң эт-херекселдери-биле деритинген чаа өөредилге корпусу ажылдап кирди, чамдык өске-даа объектилерни ажылдап киирери-биле белеткеп турар, доозукчуларның хуваалдазын кылган. Ынчалзак Президентиниң болгаш Чазактын ажыл-чорудулганын «сойгалап илередип турар» материалдарны дилеп тыварыңче сундуккан бистиң «хамаарышпас» үндүрүлгелеривис чогууна ол эки факт-барымдааларны, чүге чүве, көңгүс ожаавайн, оюп эртип турар. Ынчалзак эрткен сонгулдалар ужуру-чөп чок шүгүмчүлөп сонгукчуларның талазындан деткимче албас деп чүвени база бадыткаан. Чогууна бо чорук хууда эрге-ажыын болгаш ат-алдарын бодаар кижилерге эвес, а республиканың мурнунда турар айтырыгларны шийтпирлээр талазы-биле күженишкенин каттыштырарынче угланган тура-сорукуг кижилерге эрге-чагырганы бүзүрө-вишаан, чон ам болур сонгулдаларга угазылалдыг шийтпирни хүлээп алыр органы бээр дээрзинге бүзүрөп болур.

Чоннуң сонгааны ТР-ниң Чазак Даргазының албан-дужаалга ажылдап кириптеринге хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул дизе, ТКУ-нун коллективиниң удуртукчузу, Дээди Хуралдың депутаты болгаш сонгукчу кижиге болганымда, Шериг-оол Дизи-жикович сонгулда мурнунда бодунуң программасын болгаш сонгукчуларның чагыгларын күсөдиринче бүгү-ле күжүн бээр дээрзинге бүзүрээр мен. Республиканың бирги Президентизиниң албан-дужаалына ооң мурнуку бүгү-ле ажыл-чорудулганы ону бадыткап турар. Бистиң сорулгавыс – күженишкенин бир аай каттыштырып алгаш, кады ажылдавышаан, аңаа дузалаары.

Кол-ла чүве – удур туржуушкуну чайладып тургаш, Тываның чурттакчы чонун дүвүредип турар эргежок чугула айтырыгларны шийтпирлээринче бүгү-ле күштү каттыштырары.

Сонгулдалар

БАШТАЙГЫ ТҮҢНЭЛДЕРИ

Эрткен дыштаныр хүнде, апрель 7-де, тус чер бот-башкарылганың сонгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң кожуун чагыргаларының даргаларының сонгулдалары Эрзин, Кызыл, Өвүр кожууннарда болуп эрткен.

Эрзин кожуунуң девискээр сонгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Биза Самбуунуң редакцияга дыңнатканы болза:

Эрзин кожуун чагыргазының даргазының сонгулдаларына даңзыда кирген бүгү сонгукчуларның 68,55 хуузу бадылаашкына киришкен. Сарыг-Булуңун, Мөренниң сонгукчуларының сезен ажыг хуузу бадылааш, идепкейлиин көргүскөн.

Девискээр сонгулда комиссиязы сонгулдаларның баштайгы түңнелдерин үндүргөн. Кожуун чагыргазының даргазының албан-дужаалына сонгудары-биле

алды кордакчы бүрүткеткен турган. Бадылаашкынын түңнелинден алырга, оларның кайызы-даа чагырга даргазына сонгуптаан. Кандидаттардан Алдын-кыс Комбу 23,8 хуу, Екатерина Калга-Хөө 22,3 хуу бадылаашкыны алгаш, өске кордакчыларның мурнунда кирген. Ынчангаш катап бадылаашкыны эрттирер. Үстүндө ады кирген ийи кордакчы чажыт бадылаашкынын бюллетенинге кирер. Катап сонгулдаларның болур хүнүн тодарадып турар.

Өвүр кожуунуң чагырга даргазының сонгулдалары болуп эрткен, аңаа даңзыда кирген сонгукчуларның 76,94 хуузу

бадылаашкына киришкенин Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязы биске дыңнаткан. Кожуунуң девискээр сонгулда комиссиязы сонгулдаларның баштайгы түңнелдерин үндүргөн. Бүрүткеткен алды кордакчының кайызы-даа чагырга даргазына сонгуптаан. Александр Куулар 43,16 хуу, Владимир Мижит-Доржу 32,34 хуу бадылаашкыны алган. Кожуунга катап сонгулдаларны эрттирерин шийтпирлээ. Эң хөй бадылаашкыны алган бо ийи кордакчының адын чажыт бадылаашкынын бюллетенинге кирер.

Кызыл кожуунга чагырга даргазының сонгулдалары база болган. Ооң түңнелдерин девискээр сонгулда комиссиязы санап үндүрүп турар.

Бистиң корр.

Апрель 11-де 17.00 шакта В.Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрына ТР-ниң Чазак Даргазының албан-дужаалына саадап олурарының байырлыг езулалы болуп эртер. Езулалдың төнчүзүндө Тываның уран чүүл мастерлериниң концерти болур. Кирери чалалга езугаар.

Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыктарын күш чок болдурар дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫ

Россия Федерациязынын Конституциязынга болгаш федералдыг хоойлужудулгаларга дүүштүрер сорулга-биле **доктаадырм болза:**

1. Дараазында Чарлыктарны күш чок болдурар:

1) «Россия Армиязынын хүрээлеңиче Тыва Республиканың аныктарын кыйгыртыр дугайында» ТР-ниң Президентизиниң 1994 чылдың апрель 19-та №155 Чарлыг;

2) «Тыва Республикага бандитизмден болгаш организастаан кем-херек үүлгедишкенинеринден чонну камгалаар талазы-биле сонгаарлатпас хемчеглер дугайында» ТР-ниң Президентизиниң 1994 чылдың ноябрь 9-та №209 Чарлыг;

3) «Чон-биле акша санажылгалары чорудар үеде контроль-касса аппараттарын ажылгаарыга хыналданы хандыраар талазы-биле эргени Тыва Республиканың үндүрүг полициязынын департаментизинге бээр дугайында» ТР-ниң Президентизиниң 1994 чылдың ноябрь 18-те №216 Чарлыг;

4) «Политиктиг сорулгалыг политиктиг партияларны болгаш массалыг хөй-ниити шимчээшкенинерин эде бүрткээр дугайында» ТР-ниң Президентизиниң 1995 чылдың май 18-те №248 Чарлыг;

5) «1995 чылда Тыва Республиканың бюджетин тургузар үеде секвестр тургузар дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң 1995 чылдың март 15-те №248 Чарлыг;

6) «Тежээлде турар уругларга акша төлээр хемчээлдин дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң 1996 чылдың апрель 19-та №441 Чарлыг;

7) «Тыва Республиканың хамаатыларынын чер алыр конститушчу эргелерин боттандыраар дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң 1996 чылдың июнь 11-де №465

Чарлыг;

8) «Республикага мал оорлаашкыны болгаш чидири-биле демиселди күштелдирер талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң 1996 чылдың июнь 20-де №486 Чарлыг;

9) «Юридиктиг албан черлериниң болгаш хууда кижилериниң хөреңгизин саарылгага киирер дугайында шийтпирлерни боттандыраар талазы-биле чамдык хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң 1996 чылдың октябрь 15-те №540 Чарлыг;

10) «Республика девискээринге байырлал хемчеглерин эрттирерин чурумчудар дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң 1997 чылдың июль 14-те №52 Чарлыг;

11) «Бар акшаны банкыдан дашкаар саарарын кызыраар, бар акша саарылгазын чурумчудар хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң 1997 чылдың август 22-де №71 Чарлыг;

12) «Өрелиглерден оң алыкчыларынга төлээр түңнерден эгидилгениң саарылгазы хевирге бюджетче төлевирлерни хажык чокка хавырарынын чурумунун дугайында» ТР-ниң Президентизиниң 1998 чылдың сентябрь 14-те №287 Чарлыг;

13) «Тыва Республиканың Президент штандартынын (тугунун) дугайында» ТР-ниң Президентизиниң 1999 чылдың март 23-те №440 Чарлыг;

14) «Садыглаашкындардан үндүрүг төлээр чурумунун дугайында» ТР-ниң Президентизиниң 1999 чылдың апрель 19-та №453 Чарлыг күш чок деп санаар.

2. Бо Чарлык ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ Ш.ООРЖАК

Кызыл хоорай
2002 чылдың апрель 2.
№1149.

Тыва Республиканың Дээди Хуралынын (парламентизиниң) Хоойлужудулга болгаш эрге-хоойлу политиказынын талазы-биле комитединиң даргазынын оралакчызы Борис МОНГУШКА бистиң корреспондентивис ужурашкаш, оң депутат ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан элээн каш айтырыгларны салган.

– ТР-ниң Дээди Хуралынын ээлчеглиг бежен дугаар сессиязы чокта чаа, март айда, болуп эрткен болгай. Аңаа чеже айтырыгларны чугаалашканыл, бо талазы-биле кандыг чугула доктаалдарны хүлээп алганыл, Борис Билчин-оолович?

– Парламентиниң ээлчеглиг сессиязынга республиканың социал-экономиказын хөгжүдеринге чугула ужурашканы барык 20 хире хоойлулар төлевилелдерин бүтү талазы сайгарып көргөш, бо талазы-биле доктаалдарны хүлээп алган. Эрткен чылын, май 6-да, республика референдумунга хүлээп алган Тыва Республиканың Конституциязында хоойлужуканын езугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралынын Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарынын депутаттарынын сонгулдаларын 2002 чылдың июнь 2-де эрттирер дугайында доктаалдарны сессияга хүлээп алган. Ол ышкаш ТР-ниң Улуг Хуралынын Төлээлекчилер палатазынын депутаттарынын сонгулдаларын эрттирер 32 сонгулда округтарын тургузарынын схемазын чугаалажып көргөш, бадылаан. Бо чугула кампанияга белеткеп ажылдары амгы үеде республикада чоруп турар болгай.

Тыва Республиканың Чазанын дугайында хоойлу төлевилелин сайгарып чугаалашкаш, бирги номчулгада хүлээп алган бис. Рынок экономиказынын амгы негелделеринге дүүшкөк чамдык хоойлуларын төлевилелдерин сессияга сайгарып көрдүвүс.

– Силерниң комитет ТР-ниң Дээди Хуралында бир кол черни ээлеп турар болгай. Оң ажыл-чорудулгазын долчузу-биле таньштыгып көрүңерем.

– Ийе, ындыг, комитет тыва парламентиниң ажылында бир көскү черни ээлеп турары шын. Эрткен 2001 чылда комитет 30 хоойлу төлевилелин ажылдап, белеткеп кылган. Оларнын чамдыктарын хүлээп алган. Комитеттин белеткээни болгаш саналдап

киригим. Ылаңгыя ТР-ниң чаа Конституциязынын төлевилелин ажылдап кылыр республика комиссиязынын ажылынга дорт киржип, бир ажылчын бөлүктүн удуртукчузу турдум. Даандырган

рын, кайы хуусаада күүседирин тодаргай айыткан. Оларны амыдыралга боттандыраарынын хемчеглерин алган бис.

2001 чылдың республика бюджетинден 800 муң рубльди суг хандырылгазынын тудуг ажылдарын чорударынга тускайлаан. 2002 чылдың республиканың инвестиция программазындан Спутникке янзы-бүрү объектилерни тударынга 7 млн. 220 муң рубльди ТР-ниң Дээди Хуралы бадылап берген. Оон өске-даа сонгукчуларнын чагыларын, делеглерин езугаар ажылдарны кылган болгаш моон соңгаар-даа кылыры көрдүнүп турар.

– Төрүттүңен, өскөн чериңер Өвүр дугайында чүнү чугаалап болур силер, Борис Билчин-оолович?

– Ийе, кайгамчыктыг чараш бойдус чурумалдыг, ажыл-ишчи,

СОҢГУКЧУЛАРЖЕ САГЫШ САЛЫЫШКЫН

• Депутат-биле интервью •

ажыл-херекти багай эвес күүсеткен бис, оң түңнелинде ТР-ниң Конституциязын референдумга хүлээп алган болгай.

– Депутат ажыл-херээңерни, сонгукчуларнын чагыларын күүседип келгениңерни солуннуң номчукчуларынга таньштыгып көөр силер бе?

– Кызыл хоорайнын №4 сонгулда округундан ТР-ниң Дээди Хуралынын депутадынга сонгуктан мен. Сонгукчулар найысылалдын социал-экономиктиг хөгжүлдезинге, боттарынын амыдырал-чуртталгазынга хамаарышкан айтырыглар талазы-биле чагыларын, делеглерин ужуражылгалар үезинде эвээш эвести кирип келген. Оларнын иштинден чүнү кылып болурун, кандыг аргалар-биле шийтпирлээрин чогуур органнар-биле сүмележип, дугуржуп тургаш, амыдыралга боттандыраарынын хемчеглерин алган мен. Спутниктин социал-экономиктиг хөгжүлдезин экижидер чагыгны сонгукчулар кириген. Сонгукчуларнын өмүнээзинден айтырыгны ТР-ниң Чазанга тургускан мен. 2001 чылдың апрель 21-де республиканың Президентизи—Чазак Баштыңы Ш.Д.Ооржак Спутниктин чурттакчылары-биле ужуражылганы эрттирген. Оң соонда ТР-ниң Чазак Спутниктин социал-экономиктиг байдалын экижидер дугайында №629 дугаарлыг доктаалды хүлээп алган. Ында республиканың яамылары, ведомстволары чүнү кылы-

талантылыг чоннуг Өвүр чурттуг мен. Кожуунумнун, чаңгыс чер-чурттугларымнын ажыл-ижи, амыдырал-чуртталгазы дээш каяа-даа чорааш сагышсырап чоруур мен. Эрткен чылын Өвүр кожуунун үндезилеттинип тургустунганынын 60 чылын демдеглээн бис. Ону организастап эрттиреринге амы-хууда үлүүм кирип, боттуг дузаны чедирген мен. Кожуунумнун моон соңгаар сайзыраарынга салышкыным кириер дээш болдунар-ла хемчеглерни ап келдим. Чаа-Суурга клубту, Ак-Чыраага спорт залын, Торгалыг суурда мал эмнелгезиниң бажыңыга немелде тудугну тударынга акша-көпөөк айтырып шийтпирлежип бээри-биле ТР-ниң Экономика болгаш Саң-хөө яамыларынга каш удаа барып, айтырыгны тургузуп тургаш, 1 млн. 600 муң рубльди немей бээрин дугуржуп алган бис. Депутат кижиг болганымда, чүгле бодумнун сонгуктан округумнун ажыл-ижи, сонгукчуларнын чагыгларын күүседир дээш сагыш салып турар эвес, ниити республиканың эрге-ажыы дээш ажылдап турар мен.

– Интервью бергениңер дээш четтирдим, Борис Билчин-оолович.

Интервьюну Таан-оол ХЕРТЕК белеткээн.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУН тырттырган чуруу.

ТР-ниң Чазанда ТОМУЙЛААШКЫН

Тыва Республиканың Чазаа 2002 чылдың апрель 2-де хүлээп алганы №175 доктаалы-биле **Александр Калдар-оолович ООРЖАКТЫ** Тыва Республикага боду чоруур машиналарнын болгаш техниканың өске-даа

хевирлериниң техниктиг байдалы дээш күрүне хайгааралынын эргелел начальниги – Тыва Республиканың күрүнениң техниктиг хайгааралынын кол инженер-инспектору албан-дужаалга томуйлаан.

«АРГА-АРЫГ ХАЙГЫЫЛЫ»

ТР-ниң Чазаа РФ-тиң болгаш ТР-ниң арга-арыг хоойлужудулгазын сагыгы дээш күрүне контролон күштелдирер сорулга-биле №172 доктаалды 2002 чылдың апрель 2-де хүлээп алгаш, арга-арыгны кайы хамаанчок кезип, хоозурадырын илередир болгаш болдурбас талазы-биле «Арга-арыг хайгыылы» деп

ШАЛЫПЧЫ АЙНЫ 2002 ЧЫЛДЫҢ АПРЕЛЬ 2-ДЕН МАЙ 2-ГЕ ЧЕДИР

эрттирерин айыткан. Ыяш ажыл-агый черлериниң чөпшээрели чокка апрель 2-ден өрт айылынын үези доозулгуже чедир транспорттун бүгү хевирлериниң арга-арыгларже баарын хораан.

Байыр чедиришкиннери

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижилович!
 Сонгулдаларга тиелээниңер дээш хуумда болгаш Красноярск крайның чурттакчыларының өмүзүнден байыр чедирдим! Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалыңга үрө-түндөлдүг ажылдаарыңарны күзедивис. Силерниң бүгү эгелээшкиннериңер чедишкинниң хөгжүүр болзун! Тываның бүгү чонунга чечектелишкени күзедим. Бот-бодууска ажыктыг кады ажылдажылгавыс бурун-гаарлаар болзун!

Красноярск крайның губернатору А.И.ЛЕБЕДЕВ.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижилович!
 Тыва Республиканың Чазак Даргазына сонгутканыңар-биле

Тыва Республиканың Чазак Даргазына сонгутканы-биле байыр чедиришкиннери Ш.Д. Ооржактың адынга кээри уламчылап турар. Күрүне болгаш хөй-ниити ажылдакчылары быжыг кадыкшылды, чаагай амыдыралды, республиканың социал-экономикага айтырыгларын шийтирлээринге чедиш-киннерни Шериг-оол Дизижиловичке күзеп турар. Чоокта чаа эрткен сонгулдаларга эң перспективтиг кандидатты карартыр дээш бар шаа-биле бактап турганнар база байыр чедирип турар. Оларның бирээзин моон адаанда парлаан.

Чазак Даргазының сонгул-даларының хайныгышкынныг хүннери эрткен. Маңаа тиелекчи-даа, тиелеттиргенер-даа турбаан деп болур. Шуптувус тиелээн бис. Мерген дуржулга-лыг Шериг-оол Дизижилович тиелевишаан, республиканың моон сонгааргы хөгжүлдэи дээш аар чүктүг бодунга алган. Аныяк, дидим кандидаттар Тываның келир үези дээш демиселчилер бооп, политиктиг дадыгышкынны алганнар.

Кым-даа хомудавас ужурлуг. Сонгулдалар дээрге сонгулдалар-ла болгай. Ыңчалза-даа кандидаттарның талалакчылары каракта кестүп турган шыны ажык мегелээшкени-биле солуп-даа турган. Ниитилелге бистиң политиктиг культуравыс ыңдыг болган-дыр ийин. Демократтыг ниитилелге чурттаарын күзээр

АЛБАН ЕЗУЗУНУҢ МЕДЭЭЛЕРИ

Тыва Республиканың Чазак "Күрүне болгаш муниципалитет өңчүзүндө, ында шимчeves өңчү объектилериниң ээлеринде турар чер участоктарын садарының чер өртөөн доктаадыр дугайында" №149 доктаалды 2002 чылдың март 21-де хүлээп алган.

"Россия Федерациязының Чер кодекзин күштүг болдуруп эгелээр дугайында" 2001 чылдың октябрь 25-те хүлээп алган №137-ФХ Федералдыг Хоойлунуң 2 чүүлүнүң 2 пунктузунга дүштүр ТР-ниң Чазак "Күрүне болгаш муниципалитет өңчүзүндө, ында шимчeves өңчү объектилериниң ээлеринде турар чер участоктарын садарының чер өртөөн доктаадыр дугайында" Тыва Республиканың хоойлу төлөвилелин Тыва Республиканың Дээди Хуралына чугаалажып көөрү-биле кирген.

Бо айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентизинге) чугаалажып көөр үеде Чазактың албан төлөзунге ТР-ниң өңчүзүн эргелеп-башкарар күрүне комитетиниң даргазының хүлээлгезин күүседип турар Н.И.Агаповту томуйлаан.

Тыва Республиканың Чазак 2002 чылдың март 21-де № 146 доктаалды хүлээп алгаш, "Республиканың одаар чүүл сайгарар талазы-биле конторазы" КУБ-ка нефть, нефть продуктулары, одаар чүүл болгаш аш-чем аймаа садып алырынга күрүнөдөн деткимче кылдыр 5000 муң рубльди субсидия кылдыр үзүп берген.

чүректиң ханызындан байырым-ны хүлээп ап көрүңер.

Силерниң удуртулганыңар-биле республикага экономикага чаартылгалар болурунга, кижилерниң чаагай амыдыралы бе-дириңге бүзүрелим улуг. Россияның күрүнениң Статистика комитеди биле Тыва Республиканың аразында экономикага кады ажылдажылга калбарары-га, 2002 чылдың октябрьда эртер Бүгү-россияның чон чизезинге Силерниң кириер үлүүңер улуг болурунга бүзүрелим база улуг.

Силерге быжыг кадыкшылды, бүгү эгелээшкениңерге чедишкиннерни, Силерге болгаш өг-бүлөңерге быжыг кадыкшылды күзедим.

Россияның күрүнениң Статистика комитетиниң даргазы В.Л.СОКОЛИН.

болзувусса, ону шыдажып эртер ужурлуг бис. Сонгуткан дарга Шериг-оол Дизижиловичини долгандыр сырый каттыжып, тыва улустуң чаагай чоруу дээш боттарының программаларын ажыглап, эптиг ажылдаарыңче сонгулдаларга киришкен бүгү кордакчыларны кыйгырдым.

Шериг-оол Дизижилович, чүректиң ханызындан байыр чедирдим, хөй талалыг күрүне ажыл-чорудулганыңарга чедиш-киннерни күзедим. Төөгүлүг бо үеде ийинге артпайн, аңаа киришкенимге өөрүп ор мен. Кым-га-даа хорадавайн чор мен. Демократтыг ниитилелге чурттаар бис. Сонгулдалар дээрге сонгулдалар-ла болгай.

Россияның Улустар Ассамблеязының чөвүлелиниң күүскөм даргазы Ч.Б.ОНДАР.

Тыва Республиканың Чазак В.П.Федотов дугайында № 154 доктаалды 2002 чылдың март 21-де хүлээп алгаш, оң дилээнин езугаар **Виталий Петрович ФЕДОТОВТУ** Архитектура, тудуг болгаш чуртталга-коммунал комплекзиниң талазы-биле күрүне комитетиниң даргазының оралакчызы албан-хүлээлгезинден хостаан.

Тыва Республиканың Чазак Би-Хем кожуунга "Улу", Барыын-Хемчик кожуунга "Мажалык" деп күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелерин тургузар дугайында № 152 болгаш 153 доктаалдарны 2002 чылдың март 21-де хүлээп алган.

Бо доктаалдарда "Улу" болгаш "Мажалык" деп КУБ-тарны тургузарың, оларның уставтарын бадылаарың, удурткучуларың шилип тыварың, оларның өңчүлериң күрүне өңчүзү кылдыр хүлээп алырың айыткан.

Үстүндө айыткан доктаалдарның күүселдэи дээш контроль чорударың Тыва Республиканың Чазак Аппаратының бойдус ажылгала болгаш агроулетпүр комплекзин чаартыр эргелелге дааскан.

Тыва Республиканың Чазак "Тыва эът" КУБ-ка эъттен консервалар бүдүрер талазы-биле цехти тударының төлөвилел-смета документилерин ажылдап кылыры-биле ТР-ниң Чазаның акшаландырышкын тудуг эргелелинге 221,4 муң рубльди үзүп бээр дугайында № 148 доктаалды 2002 чылдың март 21-де хүлээп алган.

Он чыл дургузунда

Тыва Республиканың бирги Президентизинге Ш.Д.Ооржак 1992 чылдың март айда сонгуткан. Рынок экономиказынче шилчилгениң берге чылдарында политиктиг, экономикага, социал реформаларны чогулчалыг боттандырып тургаш, республикага чаа, ажыктыг хөй чүүлдерни ол кылган. Ыңчангаш сонгукчуларының идегелин бүзүрөткен! Ону барымдаалааш, 1997 чылдың мартта ТР-ниң Президентизинге Ш.Д.Ооржакты ийги хуусаада база катап сонгукчулар сонгуп алган. Оон бээр он чылдар эрткен. Бо үениң дургузунда республиканың социал-экономикага хөгжүлдэзинге эвээш эвес чүүлдер кылдынган. Бо дугайында солуннуң номчукчулары редакцияже бижип турар. Оларның бирээзин моон адаанда парладывыс.

Үргүлчү чон аразыңга чоруур болгаш оларның өөрүшкүзүн, муңгаралын илереткен чугаазын бо-ла дыңнаар мен. Каа-Хем кожуунуң Сарыг-Сеп суурда чурттап орав күш-ажылдың хоочуну И.Д.Ивановтуң чугаазын кончуг кичээнгейлиг дыңнадым. Ол мынча диди: "Бистер, кожуунуң үндезин чурттакчылары, Каа-Хемни

Чер иштиниң үнелиг казымал байлактарын шийгээдип алырынга, ыяшты, тоорукту, катты, аржааннарны ажыглаарыңга таарымчалыг байдал тургустунган.

Бай-Тайга кожуунуң Кара-

ден Кара-Хөл чедир кадыр, берг арт-сынны, шапкын хемнерни кежилдир кончуг берге черлеп электри шугумун кыска хуусаада кылып шыдаан. Ажылдың хемчээли улуг-даа болза, орта чарыгдар акшаны, дериг-херек-

ЧОНУНГА БЕРДИНГЕН

Хөл сумузунуң чурттакчылары дыка хөй чылдарның дургузунда доктаамал электри чырыы чок дыка бергедеп, бо талазы-биле хомудалын илереткен бижиктерни Тываның удуртуп-баштаар черлеринге каш удаа кирип келген. Суму төвүндө электростанциязын эде кылып, кыварчаар материалдар-биле үзүктел чок хандыраар хемчеглерни кым-даа албаан, мырыңай керосин безин тывылбастаан. Моон чылдагаанындан амыдырал дыка бергедеп келген.

Ш.Д.Ооржак ТР-ниң Президентизинге сонгуткаш, кара-хөлчүлөргө ужуражыры-биле чедип келген. Электри чырыының талазы-биле берге байдалын аңаа чугаалап бергеш, кара-хөлчүлөр бедик вольтулуг электри шугумунга Кара-Хөлду кожуп бээри-биле дилегни кириген. Ол чагыны күүседир акша-көпөөк чок үеде дыка бергезин Президент айыткан, ыңчалза-даа чеже хире чарыгдал үнерин санап көрүп тургаш, өөренип көөрүн аазаан. Удаваанда Кара-Хөлче электри шугуму шөйүп чорударын шийтирлээн, ону тудар айтыышкынны Чазак берген. Барыын-Хемчиктин Хөндөлөн-

Хөл сумузунуң чурттакчылары дыка хөй чылдарның дургузунда доктаамал электри чырыы чок дыка бергедеп, бо талазы-биле хомудалын илереткен бижиктерни Тываның удуртуп-баштаар черлеринге каш удаа кирип келген. Суму төвүндө электростанциязын эде кылып, кыварчаар материалдар-биле үзүктел чок хандыраар хемчеглерни кым-даа албаан, мырыңай керосин безин тывылбастаан. Моон чылдагаанындан амыдырал дыка бергедеп келген.

Ш.Д.Ооржак ТР-ниң Президентизинге сонгуткаш, кара-хөлчүлөргө ужуражыры-биле чедип келген. Электри чырыының талазы-биле берге байдалын аңаа чугаалап бергеш, кара-хөлчүлөр бедик вольтулуг электри шугумунга Кара-Хөлду кожуп бээри-биле дилегни кириген. Ол чагыны күүседир акша-көпөөк чок үеде дыка бергезин Президент айыткан, ыңчалза-даа чеже хире чарыгдал үнерин санап көрүп тургаш, өөренип көөрүн аазаан. Удаваанда Кара-Хөлче электри шугуму шөйүп чорударын шийтирлээн, ону тудар айтыышкынны Чазак берген. Барыын-Хемчиктин Хөндөлөн-

селдерни, кывар-чаар материалдарны кризистин берге үезинде Президент дузалап, деткип, болдунар хемчеглерни алган. Кара-хөлчүлөргө амыдыралыңга бо дээрге өөрүнчүг болушкун болган. Ол дээш Шериг-оол Дизижиловичке, электри шугумун туткан тудугчуларга, электриктерге болгаш өскелерге-даа сеткилин ханызындан өөрүп четтиргенин олар илередип чоруурлар. Бо маадырлыг, ажыктыг ажыл-херекти кылган кижилерниң адын мөңгөжидери-биле сумунуң тускай дептеринде кири бижээн. Бо дугайында Кара-Хөлдүң үндезин чурттакчызы Д.Х.Иргит мөңгө чугаалап берген чүве.

Мөңгүн-Тайганың Кызыл-Хаяда биче ГЭС-ти ажылгалап кириген. Ындыг ГЭС-терни Тожуга болгаш өске-даа черлерге тудары көрдүнгөн. Тожуже бедик вольтулуг электри шугумун тудары төлөвилеттинип турар. Ыңчангаш Шериг-оол Дизижиловичиниң баш бурунгаар көрдүнгөн планы амыдыралга боттаныр дээрзинге долузу-биле бүзүрөп болур.

Уван-оол МОНГУШ.

ТӨРЭЭН ЧЕРИВИС — ЫДЫКШЫЛЫВЫС

Тыва кижилер төрөөн чуртунга ынак. Ону мындыг чижек-биле көрүп болур.

Апрель 7-де Улуг-Хемниң Хайыракан дааның эдээнде Он-Кум деп черге Цог деп шажын езулалы Кызылда "Манджушри" хөй-ниитичи шажын организа-циязының эгелээшкени-биле болуп эрткен. Аңаа Улуг-Хем, Чеди-Хөл кожууннарның чону дыка идепкейлиг киришкен. Ылаңгыя Хайыракан арт кырында "Он-Кум" деп кафениң ээлери Кызылдан барган Зопа Гятсо, Байыр баштаан лама-башкыларны болгаш чүдүкчүлери улуг өөрүшкү-биле хүлээп алгаш, шайладып хүндүлээн.

Хайыракан суму чагыргазы Цог езулалы болур черге туктар азар 9 быжыг чагыны кадааш, ук девискээрни аштап-арыглап каан болган. Улуг-Хемниң кожуун чагыргазының даргазы В.К.Пюрюна, Шагаан-Арыг хоорайның мэри В.М.Сегбе, Даа лама Вадим Дагбалдай баштаан улуг-хемчилер езулал болур черде шагда-ла чедип келген, кызылчыларны кадак-самбай сунуп, өөрүшкүлүг

уткуп алганнар.

Он-Кум деп черге кижилерни чүү чүве чыылдырып каттыштырганыл? Төрөөн черинге ынакшыл. Ол дугайы Цог деп езулалдың утказын тайылбырлап-тарымга-ла билдине бээр. Бистиң төрөөн черивис чүгле тускай аттыг, бедик-бедик дагларлыг, хөлбең-ногаан эзимнерлиг, карак четпес ховуларлыг эвес, ол кизи ышкаш сагыш-сеткилдиг. Чогум-на ыңчангаш, мында чыгылып келген хөй санныг кижилер төрөөн чериниң ээлериңге өөрүшкүзүн илередип, аш-чем дээжизи өргүп келгени ол.

Төгөрүктөй кожа-кожа тургускулап каан 9 чагыда төрөөн черинге ынакшыл дугайында чылыг сөстөрни бижээн туктар хатка хөлбеңейнип тургулаан. Соок хат арыннарже хайырал чокка улдап турган. Ыңчалза-даа кым-даа чылыг машиналарже сыңнываан. Чер ээлериң алгап-мактаан, олардан чаагай кежик

дилээн лама Чотпа, Сержим, Тасак Доржу судурларны Зопа Гятсо баштаан башкылар номчуп турда, чыылган чон төрөөн черинге улам ханы ынакшып, аңаа чүдүп турганнар.

Ном номчулганы соонда, саң салып, аңаа тыва хемнерниң дээжилерин чер, суг ээлериңге өргээн. Ол бүгү чоруп турда Зопа Гятсо башкы төрөөн черинге ынакшыл, ону камгалап кадага-лаарың дугайында өөредигни чоңга тайылбырлап турган. Очулдурукчу Байыр башкының чугаазын дыка билдингир кылдыр чыылганнарга дамчыдып турган.

Цог байырлалының соонда, төрөөн чериниң өөрүшкүзүңге хөй-аът кирген чон лама башкыларга өөрүп четтиргеш, езулалы болган черге бичи-даа бок-кузурум арттырбайн аштааш, тарап чанган. Төрөөн черивис бистиң өөрүшкүвүс, сагыш-сеткиливис-биле ханы тудуш.

Борис ОНДАР.

КОНКУРСТУ ЭРТТИРГЕН

“Тыва автоорук” эргелели бо чылын федералдыг болгаш тус черниң оруктарынга кайы-даа чылдындан хөй хемчээлди оруктарны кылыры көрдүнүп турар. Ооң тодаргай чижээ, эрткен чылын федералдыг бюджеттен республиканың автооруктарын септеп, чаартып кылырынга 212 млн. рубльди ажылгаан турган болза, бо чылын “Тыва автоорук” эргелели 295 млн. рубльдиң ажылдарын кылырын камгалап алган азы эрткен чылдындан 1,5 катап хөй.

Кылыр оруктарның планы эрткен чылын-на тургустунган. Бо чылдың март 19-та “Тыва автоорук” эргелелинге кылыр оруктарның талазы-биле сонургалдыг тудуг организацияларының ажык конкурзун организаптап эрттирген. Конкурса киржир организацияларга негелде шыңгы болган.

“Тыва автоорук” эргелели конкурса 11 автооруктарга кылыр ажылдарны кириген, орта ниитизи-биле 17 организациялар киришкен. Конкурсту шынарлыг эрттирери-биле оон даргазынга Красноярскиниң төлээзи федералдыг автоорук “Байкал” федералдыг автоорук директору В.З.Савченкону чалап даргалаткан. Кылыр ажылдың төлөвилелин, өртөөн баш удур конкурстун киржикчилеринге таныштырып тараткан турган.

Хандагайты — Мугур-Аксы аразында 68-78 километрге чедир 14 км. автоорукту Овурнун орук-септелге-тудуг эргелели 999960 рубльге кылып доозар болгаш тиелекчи болган. Федералдыг автоорук М-54 “Енисейниң” 904-916 километрге чедир 10 км автоорукту — 2,500 муң рубльге кылып доозар кылдыр Кызылдың орук-септелге-тудуг эргелели алган. Ол-ла орук-септелге-тудуг эргелели Кызыл — Ак-Довурак аразында автооруктуң 107-112 километрге чедир, 5 км автоорукту 2,200 муң рубльге, хоорай иштинде кудумчу оруктарын 1,899 муң рубльге кылып доозар болуп, эң-не хөй орук-тудуг объектилеринге тиелекчи болган.

“ДСТ” бүдүрүлге кооперативи Чаа-Хөлдөн үнүп кээр 9 км. автоорукту 3,450 муң рубльге, Кызыл — Хову-Аксы аразында 39-44 километрге чедир 2 км автоорукту 2,450 муң рубльге кылып доозар болуп тиелекчи. Эң улуг ажылды Туранның орук-септелге-тудуг эргелели алган. Олар федералдыг автоорук болур М-54 “Енисей” 687-692 километрге чедир 5 км автоорукка 13,140 муң рубльдиң ажылы-дыр. Абазаның орук-септелге-тудуг эргелели Абакан — Ак-Довурак аразында 341-396 километрге чедир 5 км автоорукту 1,992 муң рубльге, Ак-Довурак — Абаза аразында автоорукту септезинге 1,200 муң рубльге хүлээнип алганнар.

Конкурстун эң хөй киржикчилери Кызыл — Ак-Довурак аразында 158-194 километрге чедир 10 км автоорукту септелгезинге болган. Борта үш улуг организация киришкеш, Чадаананың орук-септелге-тудуг эргелели 4,199 муң рубльге кылып доозар кылдыр алгаш, тиелекчи болган.

Сергей ХЕРТЕК.

“Долгандыр хүрээлелди камгалаар дугайында”, “Дириг амытаннар дугайында” федералдыг хоойлуларга, “Долгандыр бойдус хүрээлелин камгалаар дугайында”, “Дириг амытаннар дугайында” Тыва Республиканың Хоойлуларынга дүүштүр Тыва Республиканың “Кызыл дептерин” тургузуп доктаадыр дугайында № 166 доктаалды ТР-ниң Чазаа 2002 чылдың март 28-те хүлээп алган.

Тыва Республиканың Кызыл дептерин ТР талазы-биле бойдус курлавырлар комитеди харыылап чорудар. Кызыл дептер болза дириг амытаннарны болгаш үнүштерни, оларны камгалаарының, баш санын катап тургузарының талазы-биле медээлерниң албан документизи болур.

Тыва Республиканың Кызыл дептеринге кириген дириг амытаннарны болгаш үнүштерни онза камгалаар.

Тыва Республиканың Чазаа Кызыл дептерни тургузар чурумнун дугайында дүрүмнү;

Комиссия дугайында дүрүмнү;

Комиссияның составын;

ТР-НИҢ “КЫЗЫЛ ДЕПТЕРИ”

Редакция коллекциязының болгаш авторлар коллективиниң составын;

Кызыл дептерге кириген дириг амытаннарга, үнүштерге хора чедирген юридиктиг албан черлеринге, хууда кижилерге онаар хемчеглериниң чурумун бадылаан.

Тыва Республиканың Кызыл дептерин 10 чыл иштинде бир катап чаартып үндүрерин көргөн.

“Тыва Республиканың Кызыл дептерин ажылдап кылыр талазы-биле комиссияны тургузар дугайында” Тыва Республиканың Чазааның 1994 чылдың июль 14-те № 272 доктаалын күш чок болдурган.

Сургакчылаашкын кыдыраажындан

КОТЕЛЬНОЯДАН — СПОРТ ЗАЛЫ

Эрзин суурга уругларның спортшколазының чаа бажыңы ажыттынган. Ук бажың чогуу чаа-даа эвес, Эрзин ортумак школазының эрги октаттынган котельнаязын чаартып кылганы-биле кара хөө, бок-күзүрүм дола берген чыткан бажың чаа спорт залдыг школа кылдыр хуула бергени ол.

Ук чаа спортшкола бажыңын ажыдарыга чалаттырган хүндүлүг аалчылар: ТР-ниң Өөредилге яамызының сайыды П.А. Морозов, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты Владимир Орус-оол, Эрзин кожунунун өөредилге килдизиниң эргелекчизи С.А. Сагды, кожуну чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы А.Ш. Лойгу болгаш өскелер-даа киржип, ажыдышкын лентазын кескенер. Ажыдышкынга Эрзин кожунунун чону-даа хөй болган. Ук ажыдышкынны Эрзинниң уран чүүл школазының башкылары: Элиза Кара-ооловна Салчак, Ольга Васильевна Яндаа олар башкарып эрттирген. Маңа бичи кириксеп каар чүүлүм — хүндүлүг аалчы ТР-ниң Өөредилге яамызының сайыды П.А. Морозов чапсар аразында чаа спортзалга чыылганнар-биле кады дыштанып олурган. Оон чанынга кышкы тонунун эгиннеринде сержант дужаалдыг погоннар илдирип алган, чаптанчы кончуг бичи ынай 3-4 хиреле харлыг оол кылашпап келген. Сайыт ону чаптап, ооң-биле элээн үр чугаалашты. Канчаар

чугаалашканын Петр Александровичтен сонургадым:

— Мен орустап айтырамын, ол тывалап харыылап турду. Аажок угаанныг оол-дур. Ады Антуан, боду дөрт харлыг, авазы прокуратурада ажылдап турардыр — деп, дарга билгени-биле харыылады. Оон бодун долгандар бичи оолдарны топтап көргүлээш: — Эрзинчилерниң бичи чаштарга хамаарылгазы эки-дир. Бо бичи оолдарның идик-хевиниң чылыг, арыг-силиин — деп мактады.

Оон-на чаа школа ажыдышкынынга хамаарыштыр ачы-дуза марафонун-даа эгелээш. Бир дугаарында, Эрзинниң уруглар спортшколазының бирги директору турган Л.С. Лакпажык туруп келгеш, ук школаның 1986 чылдың сентябрь 1-де ажыттынганын, оон эгелээш самбо хүрешке эң тергийн 14, бокска 6 чемпионнарны кижизиткенин, оран-сава чедишпес-даа бол, ук школадан Аяс Соян дээн чижектиг делегей чемпионнары үнүп турарын онзалап демдеглээш. Бо хүннерде ук школага чаа бажың немешкени-биле улам хөй чемпионнар үнеринге идегеп, бодунун ам удуртуп турары коммунал ажыл-агыйының база өг-бүлезиниң мурнундан акшаларны тус-тус салган. Оон соон дарый ийги, үшкү директорлар бооп ажылдап чорааннар сөс ап, боттарының белектерин амгы директор В.Б.Будуга тывысканнар. Бодунун ээлчээнде ТР-ниң Өөредилге

яамызының сайыды П.А. Морозов хүреш хевистери болгаш 22 муң акшаның мебелин бээрин аазаан. Белек берген кижилерниң саны элээн хөй болган. Оларның шуптузун бижир болза, бо чүүл аажок узай бээр. Ынчангаш чүгле каш кижиден сонургадып көрейин. Ук байырлалды башкарып эрттирип турган Эрзинниң уран чүүл школазының башкызы О.В.Яндаа, аныяк-даа болза, хөйге үлегерин көргүзүп, 1000 акшаны салган. Эрзин кожунунун чагыргазының мурнундан А.Ш.Лойгу 10 муң рубльди, кожунунун аныяктар төвүнүн даргазы Анжелика Дамдын амы-хуузунда акшаны салгаш, аныяк спортсменнерге тус-тус белектер тывыскан, кик-боксинге делегей чемпиону Аяс Соян бокс шоодайын берген. Оон ыңай бо октаттынган котельнаяны школа кылдыр эде дөрөөн ажылчыннарның бригадири Каев Калга-Хөө 2000 акшаны салган. Оон өске белектер: хол-бөмбүктери, сеткалар, бокс хол-хаптары, дозулар, тускай шак, калькуляторлар болгаш оон-даа хөй болган. Кожунунун хөй-ниити организация черлериниң төлээлери база хол куруг келбээннер.

Ачы-дуза марафонунун соонда 32 элээди, 32 улуг мөгелерниң хүрежи тус-тус болган.

Бичи оолдар хүрежинге бирги черни Айдаш Чигжит, ийги, үшкү черни Женя Серээ-дар биле Азиат Лопсан үлешкенер. Бо мөгелерге кол шаң-

налдардан аңгыда, ук школаны чаартып кылган тудугжуларның бригадири Каев Калга-Хөө бодунун өмүнээзинден хөй түнүг акшаларны база тывыскан. Бо тудуг бригадириниң спорт хөгжүлдэзи дээш сагыш аарып чорууру дыка хире, улуг мөгелер хүрежи төне бээрге, шүүлген Ай-оол Дондукка, үжүрлөшкөн Алаш Сынан-оолга, үшкү черни элээш Сүүроол Намчаага база-ла кол шаңналдардан аңгыда, эвээш эвес түнүг акшалыг чагаа хаптарын ол тывысты. Ук Каев Калга-Хөөнүн школаны кылырын кылгаш, ачы-дуза марафонунга база киришкеш, ийи хүрешке шаңналдыг чер алган 6 мөгени хөй-аът кирип, деткип турары кайгамчык үлегер-дир. Тыва спортчулар дээш ыңчаар “аарып” чоруур деткичилер хөй-ле болзунам!

Аныяк мөгелер аразындан эң чараш, дүрген хүрештиг мөге Сылдыс суурнун төлээзи Сүүроол Намчаа болган. Боду улуг эвес, сииреш, ол хирезинде кандыг-даа улуг мөге таваржып келирге, чаңык дег дүрген, дидим халдаашкыннары-биле оларны чер алыспайн октап турган. Хостуг хүрешке суг эки белекенип, бодунун деңзизинге хүрежир болза, делегей ареназынче үне берип болур мөге ол деп көрдүм. Ынчангаш Эрзин кожунун, шынап-ла, чемпионнар чурту чорду.

Борис БОРБАНАЙ.

ЧАГЫЛААРНЫ СОЛУЗА ЧҮЛ?..

ЭРЗИН — Тыва Республиканың мурну чүгүнде Моол-биле кызыгаарлашкан кожуну. Ук кожунда байдалды таныштырары-биле кожуну чагыргазының даргазының социал политика айтырыгларының талазы-биле оралакчызы Андрей Широкович Лойгу-биле ужураштым.

Кожуну ниитизи-биле 9 муң 73 кижичурттакчылыг. 18 хардан өрү эр кижилерниң саны 4423, херээженнерни — 4650. Ажылдап шыдаар ниити эр, херээжен кижилер 4262, оларның иштинде ажылдап турар кижилер 2293, ажыл чоктар 1970 кижичурттар. Ажыл чок кижилерни эртем-билииниң аайы-биле шыңгы бүрүткөөн болгаш, ажылдаар чер тыпты бээр-ле, дораан ажылга кирип турар. Оон ыңай оларны эң херектиг компьютер-оператор, повар, кулинарияга хамаарышкан мергежилдерге өөредип турар. Бо хүннерде 7 кижичурттар өөренип турар. Ажыл чок кижилерниң айда алып дузаламчы акшазы 800-900 рубль хире, 3

уруглуг кижичурттар 1000 рубль ажыр ап турар.

Өг-бүлелер саны кожунда 2182, оларның иштинде чединмес өг-бүлелер 2091, онза чединмес өг-бүлелер 359 бооп турар. Оларга дузалаар талазы-биле ажыл тускай программа езугаар чоруп турар. Кожунунун социал хандырылга фондузунун тускай сады база бар. Ында бараан өртөө, өске садыгларда көөрдө, чийк. Пособия акшалары озалдай бергенде, ол садыгдан аш-чемни онза чединмес байдалдыг өг-бүлелер чээп алыр. Оон ыңай кожунда өг-бүлө төвү чединмес өг-бүлелерниң уругларын чемгерип база турар.

Лизинг езугаар кожунунун чединмес өг-бүлелерин малдан-дырар арга чок бооп турар. Ында негелде аар, ыңдында-ла чединмес, алган малы өзер-өспези билдинмес кижилерниң ук малдың өртөөн негелде езугаар эгидер хары чок бооп турар. Ынчалза-даа кожуну чагыргазы бо чайын чединмес өг-бүлелерни малдандырары-биле ачы-дуза

марафонун эрттирерин планнап турар.

Эрткен чазын кожуну чагыргазы чединмес өг-бүлелерге 17 тонна, көдээ ажыл-агый эргелели болгаш өг-бүлө төвү 6 тонна картофель үрезинин халаска үлөп берген. Мурнуку чылдарда көөрдө, чединмес өг-бүлелерниң ногаадан алган дүжүдү эрткен чылын дыка чаагай болган. Эң ылаңгыя Мөрен сумузунун чону канчаар-даа аажок хөй картофель дүжүдү алган. Кыжын кезек сүт үстү бээр үелерде бичи чаштарга картофельден пюре хайындырып берип турганнар.

Эрзинниң өске кожуннардан онзагай чүүлү — ында суму бүрүзүндө сүт кухнялары ажылдап турары. Кожуну болгаш суму чагыргалары хөй малдыг хуу кижилерден сүттү садып ап тургаш, ук кухняларын доктаамал ажылдадып, дүжүрбейн камгалап арттырып алганнар. Бо талазы-биле оларның ажылын ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөг-

жүлдө талазы-биле яамызының сайыды Д.Ш.-Д.Хертек аажок мактаан.

Оон соонда кожуну чагыргазының даргазының амыдырал хандырылга талазы-биле оралакчызы Доржу-Белек Белдинович Чопуйга база ужуражы кааптым. Кожунда чонунун электро-энергия, хөмүр-даш, аш-чем, кывар-чаар материалдар талазы-биле хандырылга эки. Аш-чем-биле чонну хандырылынга хереглекчилер ниитилелиниң 6, хуу 30 хире бичи садыглар ажылдап турар. Идик-хөп садып турар моол хамаатыларның 20 хире точкалары бар. Чүгле электро-энергия-биле хандырылга арай багай бооп турар. Чүте дээрге Кызыл — Балгазын аразында электри шугумунун чагылары эргижиреп ирээш, бо-ла ийилеп-чангыстап барып ужура-дыр. Ынчангаш чырык-биле хандырылга үзүктели бээр.

Борис ОНДАР.

Аныяк, эртем-сургуулду, дуржулганы четчири-биле чедип алган оол күш-ажылчы баштайгы базымнарын Ийме ортумак, Хайыракан сес чыл школаларына математика башкылаарындан эгелээш, үениң деви-биле кооперация шугумунга ажылдаарын бодунуң кол перспективазы кылдыр шилип алган. Хереглекчилерин Балгазында көдээ, Улуг-Хем район нийтиледдеринге күжүн үндүрүп, кызымак ажылдааш, республиканың Хереглекчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызы албан дужаалга алды чыл иштинде шылгалданы эрткеш, 16 чыл иштинде, бо хүннерге чедир ол-ла эвилелдин баштаар чериниң даргазында ажылдап чоруур.

Чону, ооң амыдыралының чаагай чоруу дээш уйгу-дыжын безин уттуптар апарган, кылаштары безин далаш, арнындан хүлүмзүрүг дүшпес кижиге бо-ла ужуражы бээр мен. Бежен ажыг чыл бурунгаар Чөөн-Хемчиктин Шемиге чорааш, дыка таныырым база-ла чазык-чаагай чаңгы Доржуга ужуражы бээримге, дыка-ла өөрүп орган чүве. — Буянын болганым шын аа, эш. Кады кырааным кайгал оол сөңнеди ышказыл. Амырааш, аай-бажым безин будулуп ор мен. Чүү деп чоор, сен база ааскежиктиг эзир ийик сен, экизин, чырык Өртемчейге төк дүжүп, чаяттыңган чассыгбайымны «чуулу» — дээш, шаажак дашказын долдуруп органын кайын уттур мен.

Чаш кижиниң өзүп, ада-өг-безиниң изин басып, амыдыралчы шын орукту шилип алыры — эң нарын, шыңгыы шылгалда. Чаяттыңган чаа оол ол шылгалданы төлөптий-биле туткан. Эскерип чоруурумга моондактар бо-ла таваржы бээр узун орукту эрткен: Чыраа-Бажының ортумак школазын, Хереглекчилер кооперациязының Новосибирскиде университетин, оон улаштыр ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң чанында улус ажыл-агый академиязының мергежил бедидер институтун доосту. Номнар номчуурумга «Тыва Республикага хереглекчилер кооперациязының экономика төөгүзү», «Тыва Республикага хереглекчилер кооперациязын турумчудуп хөгжүдериниң программасын боттандыры», «Турум болурун чедип алырындан хемчээлдер

өзүлдезинче» деп эртем ажылдарын бижээн. Шериг албанын Моол Арат Республикага эрттирген, курлавырда подполковник. Экономика эртемнериниң кандидаты атты камгалаан. Словарь ажыглап, англи, француз дылдарга чугаалап өөрөнгөн...

Ажылының аайы-биле аргадуржулга солчуп, Индияга, Кыдат Улус Республикага, Турцияга чораан, а Англияга ийи катап четкен. Ол чурттарның чамдык дуржулгаларын бодунуң дорт ажылынга ажыглап чоруур. Бедик билигни чедип алыры, берге

чүл? Ону кысказы-биле тайылбырлаарга, күш-ажылды хөй кижилерниң органиастаарының бир хевири, калбак херегледдин бараан, продуктуларын бүдүрер болгаш сайгарар массалыг коллективтиг каттыжышкын дээн уткалыг латин сөс-түр. Чонну херегледдин эргежок чугула бүгү чүүлдери-биле хандыраар дээни ол-дур.

Кооперация ажылдакчыларының янзы-бүрү байдалдарга таваржы бээр ужуру чогу-на бо негелдеден үнер: Чижээ, чайгы үеде малчыннар одар солуп,

жууннарның хереглекчилер нийтиледдери бедик көргүзүглерни чедип алган. Барыын-Хемчик, Танды кожуун, Кур-Чер көдээ нийтиледдериниң, үлетпүр комбинадының, Хандагайтыда кызыгаарлаттынган харысалгалыг нийтиледдин ажылы оон мурнундагы чылдардан бедээн.

Нийтиниң чөмөннилге бүдүрүлгелериниң ажылы чоорту өзүп орар. 2001 чылда оларның орулгазы 11 млн. рубль ашкан. Чөмөннилге бүдүрүлгелериниң көргүзүглери Каа-Хем, Танды, Мөңгүн-Тайга, Би-Хем кожуун

оларның бүгү көргүзүглери илези-биле экижээн. Республиканың Хереглекчилер эвилелиниң тудугжулары Кызылда 9 каът чуртталга бажынын, Хандагайтыда каайлы чериниң чаа тудуун, а Кызылда бүүрек аарынын эмнелгезин, өске-даа 103 тудуглары ажылгалга киирген. 2001 чылда 18,7 млн. рубль үндүрүгнү бюджетке киирген.

Улус ажыл-агыйының бо адырын мындыг көргүзүглерге чедирип, удуртуп турар южени номчукчулар танып каан боор. Ол болза Хонук-оол Доржу огулу

Чылдар болгаш кижилер

ААР "ЧҮЪКТЕН" ЧАЛДАНМАС

үеде харысалгалыг ажыл-ишти башкаары белең эвес, ынчалза-даа ол аар «чүкту» уур апарган.

Республикада эрге-чагырганың соңгулдалыг органның ажылынга ооң киржилгези идепкейлиг. Балгазын көдээ, Улуг-Хем район, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң, амгы үеде Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) депутаты, ТР-ниң Улуг Хуралының кежигүнү турган.

Шилип алган мергежилге ылап бердинген. Бир ажылды эгелеп чоруу, барымдаа чокта өскезинче чүткүүр, оон туржук ажылдың үре-түннелиг болурун чедип алырын бодавайн, эрегейлээшкн чалгы-биле «бора-бүдүнээр» удуртукчулар аравыста чок эвес ийик. Доржунуң огулу ындыг шынарларны оюп эрткен. Мөзүлүг шынарын көргүзүп, бурунгаар херии базып ораырга канчап өөрүвес боор. Ооң ажыл-чорудулгазының доозазын тодаргай бижиир дизе, кылын дептерге безин сыңмас деп болур. Ынчанмыже ам-даа аныяк удуртукчунаң ажылының чамдык талаларын айтырын оралдажып көрейн.

Кооперация шугумунда бүдүрүлгелер, магазинер, тудугжулар, автомагазинер, транспортчулар болгаш өскелер-даа ажылдап турар. Олар чонну херегледдин эргежок чугула чүлдери-биле хандырып турар.

Чүнүң-даа мурнунда кооперация азы кооперасташкын деп

элээн каш чайлаг солурун, а оларның чамдыктары техника хамаанчок, кижиге бедери берге тайга-даскылдарже көже бээрин көрүп чор бис. Оларны херегледдин барааннары-биле автосадыгы хандыраар. Аңаа четпээн, хандырабаан таварылгада хай үнер: садыгы келбээн, хандырылга баксыраан, кооператорлар чүну көрүп турарыл? Бо айтырыг хөрлээлээш, хереглекчилер нийтиледдин кооперацияның үстүү чадазынга кээр. Үүрмек айтырыг көвүдээрге, оларны республика хемчээлинге шитпирлээри база белең эвес. Азырадыкчы хөөнүвүс төнер эвес, саналдап, негеп, шүгүмчүлөп-ле турар, а республиканың кооперация эвилелиниң удуртулгазының «чүгү» улам аартаар...

Ажыл кижини каастаар. Ажыл чокта тамыже дүжер. Бо айтырыгы Тываның Хереглекчилер эвилелиниң удуртулгазы болдунар шаа-биле боттандырып турарының чамдык чижектерин көрээли.

Республиканың Хереглекчилер эвилелиниң адырларының эрткен 2001 чылда ажылын түннөп, моон сонгааргы сорулгаларын чугаалашкан илэралга мындыг көргүзүглер илерээн: кооператорлар чылда бараан саарылгазын 150,6 хуу, а үүрмектеп садар даалганы 130 млн. рубльге күүсеткен. Барааннарны нийти саарылгазынга Каа-Хем, Чөөн-Хемчик, Би-Хем, Эрзин, Бай-Тайга, Чаа-Хөл ко-

нийтиледдеринде, «Омикс» кызыгаарлаттынган харысалгалыг нийтиледде өскөн.

Нийти херегледдин барааннарын бүдүрерин ажыг күүсеткен. Ооң иштинде 4093 тонна хлеб-булочка, 81 тонна кондитер кылыгларын, 161 муң санныг консерва аймаан, 3,2 млн. рубльдин чазанылга кылыгларын, тудуг материалдарын бүдүргөн.

Белеткел контораларының ажылы шуудаан, азы 207 хуу өзүлдени чедип алган. 272 тонна эътти, 76 тонна ногааларны, 52 тонна картофельди, 12 муң санныг алгы-кешти, 128 тонна дүктү чондан садып ап, белеткээн. 120 квартиралыг чуртталга бажынын Кызыл хоорайда ажылдалда киирген. Республиканың Хереглекчилер эвилели бюджетке үндүрүг төлээр хүлээлгезин күүседип, беш чыл дургузунда 70 млн. рубльди төлээн. Бо чылын көдээ садыгы сайзырадырының программазын хүлээп алган.

Келир үениң аныяк кадрларын белеткээри-биле Кызылда экономика болгаш эрге-хоойлу техникумун, Сибирьниң хереглекчилер кооперациязының университетиниң филиалын аятыкан. Бо өөредилге черлеринде чүгле Тываның эвес, а кожа девискээрлерниң аныяктары өөренип турар.

Рыноктун берге үе-чадазын Тываның Хереглекчилер эвилелиниң 47 организациязы шыдажып эрткен. Сөөлгү үш чылда

Монгуш-тур ийин. Республика парламентииниң депутаты бооп, ооң ажылынга идепкейлиг киржип турарын демдеглээри онза чугула. Чоннуң айбычызы бооп, парламентииниң хоойлудурум чогаадыр харысалгалыг ажылынга киржири белең эвес, харысалгазы улуг. Ынчалза-даа Хонук-оол Доржуевич депутатка сонгуткан хүнүнден эгелээш, бо хүннерге чедир ук хүлээлгезин ак сеткилдиг, бодунга сиңиккен бедик мөзү-шынары-биле, депутат өөрү-биле чөпшээрэжилгелиг, сырый холбаалыг ажылдап, күүседип келген.

Удуп чыткаш, дүжээн дүжүм безин боттаны бээрин эскерип чоруур мен. Ону сактып келгеш, ам болур сонгулдаларга—Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының удуртукчуларының кайы-бирээзинге Х.Д. Монгушту сонгуп алза, частырыг болбас, ажылдап шыдаар, перспективалар ында бар деп дүжөп чыткаш, оттуп келдим ийин. Ындыг-ла болзунам.

Хонук-оол Доржуевич аар «чүкту» чалданмас эр, ол дээрге «Хереглекчилер кооперациязының тергиини», «Россия Федерациязының садынын алдарлыг ажылдакчызы», «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» бедик аттарның эдилекчизи, бүзүрөп болур кижидир.

Кара-Сал БУДУК-ООЛ, күш-ажылдың хоочуну.

Харыдан берип көрүңер

АМ КЫМГА БААР МЕН?

«Шын» солунуң редакциязынга Стас Монгуш ийи бичии оолдарын эдертип алгаш чедип келген. Ооң чугаалап турары-биле алырга, хоорайның Пушкин кудумчузунда 24 аал чурттаар чуртталга бажыныңда ажылдап турар, 8 ай иштинде холга акша тудуп көрбээн, «ажы-төлүм аштап-суксап эгеледи, ам бо эдертип алгаш келдим, барбаан черим чок. Чазакка чеде бээримге, манаар дээр-дир. Ам чеже манаар мен, силерниң солуннарда келдим» — диди.

Айтыры дүвүренчиг. Бичии оолдарны көргөш, кээргеп турдум. Ажылчын кижиге кара дерин төп тургаш, ажылдап каан акшазын чаргылдажып, сүржүп чоруур, чаржынчыг-даа апарган үедир бо деп бодап ордум. Кижилер черле ындыг, кая-даа чаргылдажып чадап каан айтырынын эң сөөлүнде солунга эккеп сунар. Оларның кылып турар бажынын эки билер мен. Кыжын ол бажының чанынга база шак-ла ындыг 24 аал ишти чурттаар чуртталга бажынын «Школьник» кооператив ажылгалга киирген чүве. Ооң ажыдышкынын солунга бижидим.

Чыл төнчүзүнде ажылгалга кирер тудугларның акшаландырышкын айтырынын талазы-биле ол айтырыгны харылап турар ТР-ниң Экономика яамызының сайыдының оралакчызы Данил Дадар-оолович Монгуштан интервью ап турумда, ол меңээ мынчаар чугаалаан чүве:

— Ажылгалга кирер тудугларның инвестиция акшазы долuzu-биле келген, тудугжулар ону шуптузун үезинде шиңгээдип ажыллаан. Чүгле Пушкин кудумчузунда ЦПФ «Ларк» кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилге (даргазы К.Ч.Д.Монгуш) 24 аал ишти чурттаар ба-

жыңның акшазын ажыглап шыдавайн турар, ол бажың келир чылын ажылгалга кирер боор — дээн.

Стас Монгуштуң тургускан айтырынын өөренип көргөш, ола доран Пушкин кудумчузунда тудуп турар 24 аал ишти чурттаар чуртталга бажыныңга чеде бердим. Бажының даштыкы ажылдары доозулган, чылыг киригген, иштинде шеверлекчи уруглар ажылдап турлар. Аныяк оол тудугнуң мастеринге ужуражы бердим (ол меңээ адын адаарындан шуут ойталады, чылдагаан-на турган боор). Мастерге редакцияга силерниң ажылчыныңар Стас Монгуш келгеш, дүвүренчиг айтырыг көдүрдү деп ужур-чөвүн чугааладым.

— Шын, ажылчынар холунга акша тутпаандан бээр 8 ай чедип орап. Бажының шагдала ажылгалга кириптер арга турган. Тудугнуң кол чагыкчызы инвестициялыг тудуг эргелели (Каваалай) тудуг материалдары

садып алып акшаны «Школьник» кооперативтиң агар санынче шилчидипкен. Кооперативте колдуу армяннар ажылдап турар, биске тудуг материалдары бербестээш турупкан. Чугай, ванналар болгаш өске-даа тудуг материалдары турган болза, шагдала ажылгалга кириптер бис — деп, мастер чугаалады.

Бо бажының тудуунда шупту 30 ажыг ажылчынар ажылдап турар. Олар шупту 8 ай иштинде акша албааннар. Ылаңгыя шеверлекчи уруглар дыка хомудап турдулар. Инвестициялыг тудуг эргелели ЦПФ «Ларк» кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилге банкыда тускай агар саныг турда, ол акшаны чүге «Школьник» кооперативче шилчидипкенил, бо база чиктиг айтырыг. Мастерниң чугаалап турары-биле алырга, 4 млн. рубльди ынаар шилчидип берген деп турар. Ажылчынар тудуг материалдары турган болза, чаңгыс ай иштинде ажылгалга

кире бээр бажың-дыр деп чугаалап турдулар.

Айтырыгның элээн будулгазының болганы-биле ТР-ниң Чазааның тудуг талазы-биле айтырынын харылап турар М.К. Хертек-биле чугаалаштым. Ол меңээ мынчаар чугаалады:

— Тендер конкурстун негелдизин езугаар эгезинде 3,4 млн. рубльди «Ларк» КХЭ-че шилчиткен турган. Сөөлүнде тудуг материалдары садып алыры-биле 3 млн. рубльди берген. Ук чуртталга бажынын эрткен чылдың сентябрь айда ажылгалга кирип турган, хуусаазы узааш турупкан — диди.

Бо айтырыгны үзе шиитпирлээр кижилер ТР-ниң Инвестиция талазы-биле тудуг эргелели (даргазы В.Каваалай), «Ларк» КХЭ удуртукчузу (К.Монгуш) тудугжуларның ажылдап каан акшазының дугайында тодаргай харыдан берип көрүңер.

Сергей ХЕРТЕК.

АРАГАЛААРЫ —

ЭКИ ТУРА-БИЛЕ АЛБЫСТААРЫ-ДЫР СЫГААШКЫН, АРТЫК ДАШКА

ЧОНУМНУ КЫЙГЫРДЫМ

Шаанда кожа-хелбээ чурттап чораан тыва чон бот-боттарының аразында канчаар-даа аажок эп-найралдыг, аш-чемин-даа үлжип чип чораан. Өскениң чүезин артыкка кончаалап ап алын дээр сеткил-хөөн чок, алыксак-чиксек, аш ырымның чүве чок турган.

Улуг улус ажы-төлүн амыдыралдың эки чүүлдеринге өөредип, боттары база амыдыралдың бижиттин-мээн хоойлуларын ыяк сагып чораан. Бир аалдын хой-өшкүзү өске аалдын хой-өшкүзү-биле катчы бээр болза, олар аңаа каш-даа хонукта ол аалдын малы-биле кады чоруур. Чорумал кижини таңывазы кижини аалына хонуп ап хүндүлдир. Таңышпас-даа улус чоок төрөлдөр дег чугаалажыр турган. Ол үениң улустарының ындазында хей-ады бедик, кандыг-бир ажыл кылып тургаш ырлашкан, каргыраа-хөөмейин катай салган хөглүг-омак деп чүези кончуг чораан. Коммунисттик партия үезинде совет чазак кижилерни тодуг-догаа кылдыр азырап каапкан, чамдык кижилер ажыл кылып хөөн чок апаргылаан. Ам рынок системаны кижилерни ылчыраңнадыр эргелетпес, канчаар амыдырал-чурттаарынче ала-чайгаар чыгап келген. Ынчалза-даа кижиниң чагай чоруунче кичээнгеини углап турар.

Чамдык кижилер үениң агымның угланьышкынын билип, эки чурттап чоруурлар. Амгы үеде кижиниң арагалаашкына алзып, багай талаже чүткүп турары көвүдээ, ооң уламындан кижини чугаалап шыдаас дерзин өлүрүүшүнөр болуп турар. Тыва ие кижиниң төрөөн төлдери канчап бот-боттарына дерзин чүүлдерни кылып чүвөл? Шаандагы үелер-биле дең-нээрге, кижилерниң бот-боттарына хамаарылгазы оранчок кудулаан хире. Ажы-төлүвүстү эки кижилер кылдыр сургап өстүрүп көрээлинер. Бир дугаарында корум-чурум айтырын чогумчалыг кылдыр шийтпир-леп алып болзувусса, чагай амыдырал бистиң мурну-вуска тургустунуп келир. Ынчангаш хүндүлүг тыва чонумга кыйгырыг салып, келир үениң бичи кижилеринге эки амыдырал-чурт-талга дээш туржуп көөрүвүстү диледим.

Сандю ТЮЛЮШ.

Караңгы, узун дүннүң эрте бээрин четтикпейн манап, кагып-суксаан эриннери-биле «хилинчектин, ам черле соксаайн» деп чыда, соок кара сугну харамдыга-харамдыга ижилкеш база катап кузуп-ла эгелээн. Ынчалдыр дүн эртсе-даа, турар дээн баш шуут чуурук, чүрек хөөкүй көксү-хөрөктөн «ушта халыгы дег» дывылааш турупкан. Ол-дур ам база ээлчеглиг дашканы мага-бот негээш турупканы. Ам канчаар? Чок, эмчиге баргаш, шупту шынын чугаалааш, дузазын ап, дүрген үзе шийтпирлевеже хей-дир деп түңнелди үндүргөш, хоорайның озалааш черинде турар үш каыт эмнелге анык ие чедип келген. Сагыш ышкыш чүве кайда боор, эмнелгеде планнаттынган оруннар шупту ээлерлиг, «Сегез аарыг кижини үндүр бижирин манаар силер» деп, хары аңаа база бир яла ышкыш аары хөлчок дыңналган. Ол хүннү хилинчектенип, соок сугда суккан ыяш ышкыш, сириңейнип-кавыңайнып дүн-хүннү эрттиргөш, эртинде четкен. Ам-даа остуг орун чок. Оон эртинде чеде бээрге, ам-на харын хүлээп алгаш, аарыгны тодарадыры-биле эмчи шинчилгени эрттирип, эмнээш-кинниң аңгы-аңгы хевирлерин сүмелээн.

Бо чүгле арага аарындан аараан херээжен кижиниң эмчиге четкениниң төөгүзү-дүр. Шак-ла ындыг байдалда кээп, эмчиниң дузазын ап турар аарыг херээженнериниң саны чеже деп бодаар силер?

Мону көрээлинер, республиканың наркология диспансериниң чытырып эмнээр салбырының эргелекчизи Юрий Алексеевич Гриньконун чугаазы-биле алырга, эмнелгениң арагадан эмнээр салбырының херээженнер талазында 16 орун шупту ээлерлиг. Аарыг херээженнерниң аразында эмчи, башкы, юрист дээш ховар дээн мергезилдин төлээлери, чаа-ла 20-

лепкен анык кыстан 60 ажыг харлыг кырган-авага чедир бар. А оларны чаңгыс черде мөөңнөп эккелген ол халаптың ады — арага. Алкоголизмниң аңгы-аңгы чадаларындан 2000 чылда 1172 херээженнер эмнедип учетка кирген болза, ол сан-чургай 2001 чылда 1395 кылдыр өскени дүвүренчиг. Мында чыдар херээженнер арагадан аарыг бээр бис деп кажан-даа бодавааннар, ынчалза-даа эш-өөрүнүн «хүндүлээн» чемин эрттир чооглааш, дөргүл-төрөлдөриниң «аалдаашкынындан» база чидирлиги ажыг-шүжүгүнү «аар» эрткенинден мында бир дугаар келгеннер кайы хөй. Оларны хөй кези чогуур түңнелди үндүрүп, демир хана-карактар быжыглаан бо

хонук-биле чытпышаан, ай-айы-биле эмнерни ижип тургаш, сегип үнгеннер кайы хөй.

Бо эмнелгеге чыдып эмнеткеш үнүп келирге, оларны мурнунда чүү манап турарыл?

Өг-бүлениң талазындан деткишкин, эш-өөрүндөн билиш-кин эргежок чугула. Бир эвес эмнедип алгаш үнүп келирге, өг-бүлениң эр азы херээжен ээзи ижип-ле турар болза, эмнел-геден чаа үнген кижиге кайы хире халалыгыл дээрзин билбейн барганындан катап база шупту чүве эгелээр дээрзин ошта-вастар. Чамдык таварылгаларда кады ажылдап турар эш-өөрү, чаңгыскурсчулар, чаңгыскласс-чулар дээш, хөй-ле чону эмнеткен кижиниң бажыңына

талгавысты, студент чылдары-высты, өг-бүлелеривисти, бүдүрер ужурлуг ажылдарны чугаалажып «хөөрөшкеш», ийи-чаңгыс ижилтер апарган мен. Чоорту ол чорук ажыл-албанында эш-өөрүм аразына база бо-ла болуп апарган. Төрүт-түнген хүннер, шалың акшазы, эрге-дужаал алган дээш, чыл-дагааннар-ла хөй. А ол ижип эгелээрге, ажы-төл, алган ашак, ажыл-агый-даа уттундурар. Мен ижип эгелээш, эртинде дораан даргамче «аарыг бердим» деп дыңнадып кааш, бир-ле эмчиге чеде бергеш, чылдагааннар тургаш, «больничный» ажит-тырып алып мен. Ынчалдыр эш-өөр-биле каш хүннер эртер. Бо удаада 2 хүн ишкеним соонда, чүрээм шапкылаанып, кузуп туруп берген мен. Ол байдалым 4-5 хонук дургузунда-даа эртпес боорга, кезер эмчиге чеде бердим. Хынап-хынап, «Ижип турган ийик силер бе?» деп айттырды. «Ийе» деп шыны-биле харылаарымга, «Наркологияга барып көрүңерем» деп сүмеледи. Бажыңга дыка үр бодангаш, бо эмнелгеде келгеним бо дээш, улуг тынгат уламчылады, эмчи меңээ эмнээшкениң аңгы-аңгы хевирлерин сүмелээрге, испан методту шилип алдым. Чаңгыс ампулада өртөө 500 рубльдин эмин чаңгыс дамдылап ижер, эмни үш ай ишкениң соонда, чаңгыс дугураан-даа ижейн деп семевес ужурлуг сен. Ишкен эмниң күштүүндөн база арага-биле таарышпас болганындан чүрек туруптуп болур. Мээң ол базымны шилип алганым дээрге, эмчилерниң ажылын үнелеп, бодумну тудуп шыдаар мен деп чүвени көргүзүп ол дээш, бодунуң чугаазың доосту.

Республиканың наркология диспансеринде чыдар херээженнериниң салым-хуузунуң «номчу-гажын» ажып, таныжарга мындыг-дыр, номчукчу. Силерниң бодалыңар кандыгыл?

Дайрада МОНГУШ.

НАРКОЛОГИЯ ДИСПАНСЕРИНДЕ

эмнелгениң дөрт ханаларына база катап эглип келбес деп бүзүрел-биле дорт чугаалаары берге-ле. Эмнелгеге келген херээженнерниң чамдыгы ашактарына эттеткен, аарыг-ның эң берге, кризистиг үезинде келгеш, дамырынче эмнерни дамдыладып, чүгле сегереп келгеш-ле, дезип чорутулары база бар. Оларны аразында кады чыдар эш-өөрүндөн, келген төрөлдөринден азы ашаандан таакпы саттырып алып деп чылдак-биле акшалар дилеп алгаш, оозу элзэн чыгы бээрге, араганы бүдүү саттырып кирип алгаш, чажырттынып ижерлерни база чок деп болбас. Ындыг херээженнер эмчиниң эмнээш-кинин-даа тоовас, эмнерин ишпес, боттары-даа, аарыг кижилерни-даа, а эң-не кол чүве — эмчиниң ажылын хүндүлөвези оон-на илдең. Шынап-ла, бо чаржыңыг аарыгдан эрте дээр адырлып, чонум мурнунга арын-нүүрүм, ат-алдарым арыг чорзун деп түңнелди үндүргөш, план-наттынган эмнээшкениң долу курстарын эрттирип, хонук-

арага-дарылыг келгеш, хөөре-жириң негээрлер. А кажан эмнеткен кижини «Ижип шыдавас мен» деп ойталаашкын кылып болза, ол кижиниң кажан, каа ижилтери-даа артпас, сыгап-ла эгелээр. Ол сыгаашкындан чөгөл төнгөш база катап ажыг «суксуң» дүлгээзининге алзыптарлар. Шак-ла ындыг билчишкын чок чоруктан эмнеткен кижини когарап артарын эш-өөрүнүн билбеси хомуданчыг.

Шак-ла ындыг байдалга келгеш, араганы катап ижип эгелээн херээженнерниң чугаазың дыңнааш, оларны мурнунда эштериңер сыгаваңар деп диледим.

39 харлыг, дээди эртемниг, 2 ажы-төлдүг, ажыл-агыйлыг аарыг кижиниң чугаазы бо:

— Студент чылдарымда-даа арага ижип көрбөзөн мен. Кажан институтту доозупкаш, эки ажылга ажылдай бээримге, ажыл-херек бүдүржүп алып дээн эш-өөрүм көвүдээ. Ол кээрге албан арага-дарылыг, аш-чемниг келир. Келген улусту үндүр ойдадыр эвес, амыдырал-чурт-

АРАГАНЫҢ БАЧЫТТЫГ ЫЯЖЫ

Кызыл, Ак-Довурак дээн ышкыш Тывавыстың төп черлеринге чеде бергеш, кижини баары ажып. Ында-мында кижини өлүргөн, хөй каыт бажыңнар кырындан шураан, озал-ондак болган дээш-ле баар. А ооң чаңгыс дөзү — арагалаашкында. Араганың дүлгээзининге алзып-кан кижилерни көөрге, кандыгы-даа бар: кырган, чалы, эр, херээжен, дарга-бошказындан бөдүүн ажылчыга чедир.

Арагалаашкынның бир чылдагааны — ижип чоруур кижини эштиг-өөрлүг, чоннуг, ажыл-агыйны бүдүрүптер харылаашы деп меге даап бодаашкында. Шак-ла ындыг үзөл-бодалды өзүп олурар аныктарның мээ-медерелинге сиңирип, кижизидип, көргүзүп, өөредип, өстүрүп каанындан ол хандыр «дазыл-данып» быжыглаттынар. Ол араганың бачыттыг ыяжының өзүмүн көрүп көрээлинер. Ыяштың дазылы үрезинден мынчаар тыптыр:

■ Байырлал санында, пенсия, пособие, шалың акшазы алгаш-ла, ону демдеглээр;

■ Бир-бирээзин сыгажып, эш-өөрүн эвилелдеп, бөлүү-биле ижери;

■ Эзиртир суксунарны радио, телевидение болгаш

парлалга арыннарына хөйге чарлап турары;

■ Эзиртир суксунарны: пивону, ак арагаларны чараш саваларга кудуп, онзагай, тывызык, солун аттар-биле адап турары, «мени садып иш» дээн кыйгырыг-биле демей бооп турар.

Улуг улус, ада-ие ажы-төл мурнунга көзүлдүр ижип турары уругларга эң-не көсүк үлгеричке ол. Дараазында анык кижини орай-даа бол, эрте-даа бол, дашканы көдүрер үе туруп келир. Баштайгы дугураан анык организмге арагага хөөн чок чорукту булгандырар, багай, ажыг амданган куску келир, баш аарып, кустураар. Кустураары дээрге оо хоран араганы бойдустан чаяп берген организм хүлээп албай турары-дыр. Кустуруп турда-ла, «чүдөп калдым» деп түңнелди үндүрери чаңчыл апаар. Сыгажып-сыгажып, куза-куза ижеринге өөрөнчиктеп, араганы хөңкүрт ижилтер апаар. Ол болза «алкоголизм» ыяжының уну өзүп, ижер чадаже киргени ол. Ынчан кижини араганың иштиги кол органнар — чүрек, баар, баш-мээге улуг хоразының дугайында ожаавас-даа, ижиллетер барымдаа тывылза араганы ажыглаар апаар.

Чаа чыл, Шагаа, эр улустуң, херээженнериң хүннери, пенсия алган хүннер дээш баар. Оон база бир багай чаңчыл — ажыг-шүжүгтө таварышкан кижини-биле арагалап таакпылажыры. Ындында-ла берге байдалда кижини арага-биле «чүдүрүп» эгелээри ол чидирлиги кижиге каш дактыр аарышкылыг дээрзин бодап билбес, багай чаңчылдың тыптып келгени айылыдыг.

Араганы чаңчылчып ижери дээрге, ыяштың будукталып үнгени ол. Будуктардан бүрүлөр тыптыр. Ынчан арага чокта шыдавас, эртенниң-не баш аары эдер деп чылдагаан-биле ижип туруп бээр-дир. Ындыг кижиниң бүгү сагыш-сеткили, сонуургалы, сорулгазы — чүгле араганы канчап, кайыын тып ижери.

Европейски язы-сөөктүн чоннарының организмде араганы уксус кислотазына чедир оожум хайылдырыптар тускай бүдүмөл бар болганындан олар чеже-даа хөй арага ишкеш тоовас, эзир-бестер. А моол расаның чоннарында араганы альдегидтерге чедир кончуг дүрген ара хайылдырыптар бүдүмөл бар болганындан олар арагадан дүрген эзирир болгаш аңаа дүрген чаңчыгар бооп турар.

ЫЯЖЫ

Делегейниң бүгү шажыңнары араганы ижерин шуут хоруп турар. Ылаңгыя ислам шажыңны-биле арага ишкен кижини 40-ден 100 чедир кымчылаар ийикпе азы кара-бажыңга олуртур. Иранга 1979 чылда совет спецалистер спирттен водка бүдүрер завод тудуп берген. 1 ай эрткенде, ислам шажыңның чүдүкчүлери ол бүдүрүлгени узуткап, буза шаап кааннар. Мусульман чүдүлгелиг Кавказтың чоннары виноградты өстүрүп, оон кызыл арага, коньяк дээн ышкыш арагаларны тургузуп алгаш, чем кылдыр ижерлер. Ынчалза-даа оларның арын-нүүрүнүн хоойлузу улук, эзирири эң бужар, баар кылдыр санаарындан олар ындыг байдалга чедир черле ишпестер. А бистиң бичи Тывавыста байдал кандыгыл дээрзин дыка эки билир силер.

Араганы ижип билириниң культуразын өөренип, мээ-медерелин, мөзү-бүдүжүн бедик тудуп, арын-нүүрүн хүндүлөп чорза, арага деп «ногаан чылан» аспаанга кирбейн барып болур.

Любовь ИРГИТ,
башкы.

Мөңгүн-Тайга кожуун.

ЧИИГЕЛДЕНИ
БЭЭР

ТР-ниң Чазаның "2001 чылда Тыва Республиканың социал-экономика сайзыралының дугайында" Отчедун чонга таныштырып турар үеде РФ-тиң Президентинин 1992 чылдың октябрь 2-де № 1153 Чарлы-биле эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажилдакчыларына чуртталга-коммунал ачы-дузаны дээш 50 хуу чиигелдени бээри көрдүнгөн турган, ону амыдырал кырынга боттандыра дугайында айтырыгны Ак-Довурак хоорайның чурттакчылары негелде кылган.

Республиканың чуртталга-коммунал ажил-агый департаментинин дыйнадыры болза, шериг албанныгларга, иштики хөректөр органнарның ажилдакчыларына, үндүрүг полициязынга, каайлы ажилдакчыларына чуртталга-коммунал ачы-дузаны дээш чиигелдени чарыгдалын дуглаар акша-хөрөңги 2002 чылдың "Бюджет дугайында" республика хоойлузунда бадылат-тынган.

2002 чылдың бирги чартында ол чарыгдалдарга үндүрөр 2464 муң рубль республикада көрдүнгөн, ооң иштинде Ак-Довурак хоорайга 119 муң рубль. Устүнде айыттырган категорияның хамаатылары чиигелде дээш чурттап турар чериниң аайы-биле чуртталга-коммунал ажил-агыйларынга айтырыгны тургузуп, чогуур документилерни белегкеп алырга, айыттырган хуусаа-зында чиигелдени шилчидип бээр.

Виктор МОНГУШ.
Республиканың Чуртталга-коммунал ажил-агый департаментинин чингине директору.

ЧИДИГ
ДЕМИСЕЛГЕ
ЭРТКЕН

"Динамо" спорт комплекзинге шой көдүрерлерниң маргылдаазы эрткен. Маргылдаа 32, 24, 16 кг шойну көдүрер үш хевирге болган. Шой көдүрүкчүзү баштайгы кыс Кристина Лузянинаның маңаа киришкени сонургалды болдурган.

60 кг чедир деңзиге спортчулар 24 кг шойну көдүреринге маргышкан. Аңаа "Гармония" клубтуң төлээзи Денис Могуннов 75 санныг тиилээн.

70 кг чедир деңзигелерге республика маргылдааларының каш дакпыр чемпиону чораан Сергей Мотолов шылгараан. 80 кг чедир деңзигелерге Иван Шумов ("Гармония"), 90 кг чедир деңзигелерге Виктор Тыртын (Үндүрүг полициязы) тиилээн. 90 кг-ден ажыг деңзигелерниң аразында Александр Позебнин тиилээн.

Команда аайы-биле бирги черни Үндүрүг полициязының, ийгизин — ИХЯ-ның, үшкүзүн "Тудуг трезиниң" командалары алган. Тиилекчилерге хүндүлел бижиктерни, өртектиг шаңналдарны тывыскаан.

Апрель 28-те болгаш май 9-та республика чергелиг маргылдаалар болур.

Иван ВАСИЛЬЕВ.

ЫДЫК САГЫЛГАВЫС —
УЖУР-ЧАҢЧЫЛЫВЫС

Кандыг-даа чон ооң улуг-бичизинден хамаарылга чокка салгалдан салгалче дамчыдып чорууру онзагай ужур-чаңчылдарлыг болгаш чаагай езу-сагылгаларлыг. Ол дээрге чоннуң шаг-төгүден сагып келгени сарыылдыг кижжи бүрүзүнүң сагыш-сеткилинде сиңиккен ыдыктыг дүрүмнери-дир. Ону сагып чоруур кижилер ада-иениң төлептиг салгалы ол. Оларның сагыш-сеткили-даа байлак, мээ-медерели-даа сайзыраңгай, угаан-бодалы-даа ханы болгаш делгем. Чүгле ындыг кижилер кандыг-даа чон аразынга чорааш, бодунуң чонунуң адын чоргаарал-биле адап, ооң төлээзи болур эргелиг.

Ужур-чаңчылдар болгаш езу-сагылгалар дээрге бир салгалдан дараазында салгалче дамчыдып берип чорууру кажан-даа элеп читпес, амыдыралчы дуржулгага даянган эртем өнчүзү-дүр. Сарыылдыг назы четкен салгал бүрүзү бо эртем өнчүзүн боттарының чурттап турары шаг-үезинге дүүштүр ажыл, амыдыралыга чөптүг ажыглап, ону улам-на депшилгелиг чаа чүүлдер-биле байыдып база сайзырадып, келир салгалче дамчыдар хүлээлгелиг.

Ужур-чаңчылдар чонун амыдыралчы дуржулганын шилип алдынар болганда, олар база-ла шаг-үениң болгаш ниитилелдиң сайзыралының аайы-биле өскерлип, уткашынар талазы-биле хөгжүп, доктаамал чаартынып турар дээрзи чугаажок. Үе-шагның агымы кажан-даа доктаавас. Кандыг-даа болушкун төөгүлүг бир үеде эртер болгаш ол чогуу шуут тода эвес-даа бол, кызыгаарлыг. Ол ышкаш чырык өртем-чейниң эң-не онзагай эртинези — кижиниң назыны база кызыгаарлыг.

Кезек чылдар эрткен сөөлүндө, ол үениң кижилери бистиң бөгүнү амыдыралывыстың, бо чурттап турар үевиң дугайында чугаалажы бээр-ле болгай. Мен бодаарымга, бистиң бөгүнгү амыдыралывыстың онзагай ылгавыр демдээ — кижилер ижер-чири, идик-хеви дээш хөлүн эрттир карак кызыл демиселге сагыш-сеткилин байлаан оскунганьда. Сеткил

хоозураашкыны дег ындыг улуг каража, ындыг когарал, аар чидириг, оскундуруг чок! Сеткил байлаа — өртээ турбас эргинедир. Ону чидириндэ, кайбын-даа садып, хөлөзилеп, ачылап алыр аргаң чок. Сагыш-сеткилин дээди байлаанга чедери база амыр эвес-ле харын. Аңаа бодунуң кошкак талалары-биле, хоозун болгаш чөгенчиг күзелдери-биле демисежип чорааш, ол бүгүнү ажып эрткен кижжи чедер. Чогум-на бо кадыг-берге, яды-түреңги чуртталгага келгенивистиң чылдагааны ниитилел-политиктиг болгаш экономиктиг байдалдың турум, быжыг эвезинде, эрге-хоойлужудулганың кош-каанда. Ынчалза-даа мен бодаарымга, эң-не кол чылдагааннарның бирээзи — кижилерниң ниити культуразының болгаш мезү-бүдүжүнүң деңгелиниң кудулаанында.

Чоокку төөгүвүстен безин алыр болза, Тывага кээп чораан аян-чорукчулар, шинчээчилер, эртемденнер тываларның төрөлзирээн, бөдүүн, топтуун, төлептиг алдынып билирин, биче сеткилдиг эскерип бижээн болгай. Бодум хуумда тыва кижиниң мезүзүн мынчаар үнелээр мен:

Тыва кижжи бүдүжүндөн
төрөлзирек,
Танывазын өскелевес, ээлдек
чаңныг,
Дылы ээлгир, чугаа-сөзү эптиг,
чымчак,
Дунмай, акый, угбай джиб
аралажыр.
Тыва кижжи бүдүжүндөн
өөреничел,
Дыңнап билер, домаа топтуг,
улуургавас,
Угун, дылын, төөгүзүн тода
билер,
Улуг-бичи төрелдерин шупту
таныыр.

Тывага келген өске кижилерни магададып чораан кайгамчык кижизиг ол мезү-бүдүжүвүстү канчап черле мыя бо эрткен, каш-ла санныг он чылдарның иштинде оскунуп, төчөгөлөп алган болдувус. Бир талазында, мындыг кыска үе иштинде чоннуң көвей кези ындыг байдалда келген дээрзи бүзүренич эвес. Ынчалза-даа өске талазында, бөгүнгү амыдырал-чуртталгавыста көрүп турарывыс

коргунчуг кара халаптар — арагалаашкын, оорлаашкын, үптээшкин, ок-бижек тудар, харын-даа кижилер амы-тыннага чедер бо буржар, багай аажы-чаңның нептеренгей апарганы ону херечилеп турар деп болур.

Төгүңүң сайзыралы анаа-ла ала-хөңнүңде аңдарлы хона бербес, бүгү чоннуң амыдыралында улуг демиселдин түңнели болур. Ол улуг демиселдин чалгыныга дүрген-даа угаан-сарыыл кирер кижилер бар. Үр үеде аңдап, төөрөп, быжыгар-даа кижилер бар. Мырынай улуг чалгыг ортузунга дүшкөш, үр үеде силгидип, хилинчектензе-даа, чүнүң-даа ужурун билбейн, хоозун чурттап кааптар кижилер база бар-дыр деп хуумда эскерип чоруур мен. Ону ынчан-мынчан шуут-ла тода биле бердим деп чүү деп чүү дээр боор, хүн келген тудум бичилеп, базымга базым немээни дег, билип ораар боор чүве. Ол миннишкинге чедеринге чедир элээн-не үе херек. "Көптү көрүп көгөрер, кашты көрүп кажараар" деп үлегер домакта ышкаш.

Бо хүннерде кижилерниң хөй кезиниң сагыш-сеткили кедергей хоозуралга таварышкан, ылаңгыя анык-өскенниң колдуу ыдыкшылга, бүзүрел, сүзүглел, кээргел деп чүүлдерни уттуп чоруур апарган. Мындыг берге, будулгаазының байдалда келгенивистиң бир чылдагааны. — "бүдүүлүк чорук" деп алдадалга сылдап алгаш, чоннуң чүдүлгесүзүглелин узуткаар дээш көдүрүлгөн "революсчу" чидиг демиселдин "чедишкени-дир".

Үжен чылдарның үезинде болган "чаартылгалыг революцияның" шуулганының түңнелинде Тывага турган бүгү-ле хүрээлер узуткаттырган, ол үениң эртем-билиглиг дээн кижилерин кадыг-дошкуну-биле истеп-сүрүп, шиидерин шиидип, узуткаарын узуткап, чок кылган болгай. Кара дашка харыылыг! Кандыг-даа үлгедигниң, кара сагыштың, каржы-дерзии чоруктуң орну ыял-ла турар. Бүзүрел-сүзүглелив оскунгаш, кандыг байдалга келгенивисти бөгүнгү амыдыралывыс көргүзүп тур ышкажыл. Тыва чоннуң төөгүзүңге туруп көрбээн, каржы-дерзизи аң-араатандан дора,

каргыштыг кара үлгедиглер бо хүннерде ховар эвес таварылгалар апарган. Харын-даа массалыг информация чепсектериниң хүннүң чыгыы сонургадып чырыдар кол медээлери апарган.

Шынап-даа болза, чүдүлгесүзүглелде улуг-ла хоралыг чүү деп? Бир эвес философиязын ханы билип, шын суртаалдаар чүве болза, ылаңгыя буддизм дээрге эң-не амыдыралчы өөрөдиг-дир. Бо өөрөдиг езугаар алырга, кижжи амытанның хилинчек-човуланган адырлырының шын оруу — **Ортузунда** азы **Сестиң** оруу болур. Ону допчулап тодаргайлаарга мындыг: **кандыг-бир дигир амытан амы-тыны үспес; езулуг чүткүл; топтуг аажы-чаң; арыг-шыны сеткири; чаагай херекче сундугуушкун; сагынгыр-тывынгыр чорук; езулуг ханы бодал; чурттаарыга херек хөрөгүни шынчы езу-биле тывары.** Көрүнер даан, бо өөрөдигде кандыг-даа хоралыг чүве чок ышкажыл. Сөөлү үеде бо өөрөдиг бистиң республикада элээн тараан, ынчалза-даа болур-чогуур сайзыралды албайн турар. Мында чылдагааннар-ла хөй. Оларның бирээзи — буддизмниң философиязын езулуг хандыр өөрөнгөн болгаш сагып чоруур, тыва чоннуң үндезин ужур-чаңчылдарын, езу-сүзүглелин эки билер улустарның амдызында ховар болуп турарында.

Үениң агымының аайы-биле чоннуң чамдык ужур-чаңчылдары чоорту утундуруп азы шуут чидип, өскелери чаартынып, быжыгып доктаай бергилээр. Ооң-биле чергелештир ук чоннуң төөгүзүңге туруп көрбээн, кады-кожа чурттап чорууру өске аймак-сөөк чоннардан дөзөвилеп алганы "чаа культураның" шала сараалыг чаңчылдары база тургулаар. "Өттүнчек — өөренир, өжеш — өөделевес" деп үлегер домак база-ла бар харын. Ынчалза-даа бодунуң национал овуру-хевирин, онзагай мезү-бүдүжүн чидирип, өске чоннарның культуразын шингээдири азы хөлүн эрттир өттүнери — сараалыг.

Алексей ТЭВЕК.

АРЫСКАНГА МӨӨРЕЙ БОЛУР

АПРЕЛЬ 20-де Улуг-Хем кожуунунун АРЫСКАН суурга шүлүк чогаалын уран-чечен номчурунга шүлүкчүлөр аразына МӨӨРЕЙ болур.

ТАЙЫЛЫР:

1. Шүлүктөрни холда туткан ном, саазын чокка 4-5 минута номчуур. Ол үеден эвээш азы хөй номчулга үнелел албас.
2. Шүлүк чүгле күүседикчинин бодунуң чогаалы, кандыг-даа темалыг бооп болур.
3. МӨӨРЕЙГЕ эгелеп чоруур авторлар-даа, анаа шүлүкчү-даа, алдарлыг чогаалчы-даа киржип болур. Шаңналдар шүлүкчүлөрниң дуржулганының аайы-биле үш бөлүкке аңгылаттынар.

Улуг-Хем кожуунунун культура килдизи.

ТР-ниң Культура болгаш кино, Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамылары база республиканың Улусчу чогаадылга төвү

АПРЕЛЬ 13-ТЕ 10.00 ШАКТА

Улусчу чогаадылга бажыңына
"ӨӨРҮШКҮМНҮ ӨӨРҮМДЕН
ТЫВАР МЕН"

деп ус-шеверлерниң, уран чүүлге салым-чаянныгларның республика чергелиг фестивалын эрттирер. Билеттерни Улусчу чогаадылга бажыңының кассазында садып турар. Кирериниң өртээ 20 рубль.

КИРИИЦЕ: кара багай, кулаа шуут дыңнаvas инвалидтер мөөрейден дашкаар киржир.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллектив.

Кол редактор
Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз — 3-39-15, кедээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөрөдиге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, үлетпур болгаш медээлер килдизтери — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16; Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүңге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хем-чээли 2 парлаан ама.

Тираж 6583.
Чагыг 38.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулганының чорудулганына контроль болгаш бүрүткелсиз Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязына парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттырган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айгыттыг сакнары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыллары дээш авторлар боттары харыылаар.